

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет філології, історії та політико-юридичних наук
Кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин

032 Історія та археологія

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня магістра

ЕВОЛЮЦІЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ТА
ГОСПОДАРСТВА СЛОВ'ЯНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
СХІДНОЇ ЄВРОПИ V-IX СТОЛІТТЯ

студентки Рябухи Поліни Сергіївни

Науковий керівник – Ю. М. Давиденко,
к. іст. н., доцент кафедри всесвітньої історії та
міжнародних відносин

Рецензент – М. В. Потапенко,
к. іст. н., доцент кафедри історії України;

Рецензент – В. В. Мартиненко, к. іст. н.,
доцент

Допущено до захисту _____

В.о. завідувача кафедри _____
к. іст. н., доц. каф. всесвітньої історії та
міжнародних відносин Ю. М. Давиденко

Ніжин – 2023

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1 Аналіз джерельної та історіографічної бази, стан і ступінь дослідження проблеми.....	7
Розділ 2 Соціально-топографічна структура слов'янських поселень Східної Європи в У-УІІ ст....	17
Розділ 3 Особливості та закономірності еволюції слов'янських поселень в УІІ-ІХ ст.....	26
Розділ 4 Матеріальна культура та господарство слов'янського населення Східної Європи в У-ІХ ст..	57
Висновки	78
Використана література Джерела	80
Дослідження та публікації	81

ВСТУП

Ранньосередньовічна урбаністика є гігантським дослідницьким полем, на якому уже понад два століття вдосконалюються методики пізнання. Саме це і пояснює **актуальність теми дослідження**. Нині змінився погляд на середньовічний текст: фактологічне ставлення до джерела поступилося місцем його сприйняттю в категоріях, адекватних уявленням часу, що вивчається. Таким чином, перед дослідником постає проблема критичного осмислення складності, багатоплановості середньовічного слова. Нового прочитання та критичного аналізу потребує також українська медієвістична історіографія і, зокрема, урбаністичні дослідження. До того ж, специфіка проблеми вимагає залучення значної кількості археологічного матеріалу, а результати археологічних досліджень слов'янських поселень з кожним роком оновлюють джерельну, доказову базу, а відповідно підтверджують чи спростовують старі концепції та засновують нові, що й мобілізує інтерес до вивчення еволюції соціально-топографічної структури слов'янських поселень вищезазначених. Нарешті, дипломна робота продовжує традицію наукових досліджень, присвячених історії розвитку слов'янських культур за археологічними матеріалами на території України [27; 415].

Джерельну базу дослідження склав комплекс матеріалів, що поєднав в собі повідомлення візантійських авторів [1], [2] з літописами Київської Русі, зокрема «Повістю Минулих літ»[7], літописними списками пізніших часів, Воскресенського, Тверського, Львівського та матеріалами археологічних досліджень.

Історіографію відносно теми дипломної роботи можна умовно поділити на дореволюційну, радянську та вітчизняну. Отже, до когорти дослідників, що займалися проблемами топографії слов'янських поселень за слід віднести Шахматова А.А., 1908 року вийшло його дослідження «Древние ляшские поселения в России», а 1911 в монографії «Разискание о древнейших летописных сводах» він продовжив проблему аналізу

слов'янських поселень раннього середньовіччя. Дослідженням історії слов'ян на суто практичному рівні займався Спіцин А.А. Його фундаментальні дослідження про кургани [91],[92] лягли в основу подальших археологічних експедицій, а наукові концепції заслуговують на увагу до цього часу. Українські дослідники теж здавна цікавились питаннями топографії слов'янських поселень. Так, В.Антонович здійснив цілий ряд розвідок, наслідком яких стало написання досліджень «Раскопки в стране древлян»[30], «О типах погребений в курганах Киевской области»[31] та ін. Справу Антоновича продовжував і його учень М.С. Грушевський. В «Записках наукового товариства, ним особисто, чи за його участі періодично друкувалися дослідження з ранньослов'янської історії та археології. Хрестоматійно відома «Звичайна схема Руської історії» Грушевського висвітлює погляд автора на проблеми еволюції соціальної структури слов'ян та їх суспільного устрою [59],[60]

Попри всю критику **радянської історіографії** ми не можемо не відзначити, що саме за радянських часів проблеми соціально-топографічної еволюції слов'янських поселень дістали серйозного наукового аналізу. Позбавлена ідеологічних рамок, ця проблема стала предметом досліджень цілого покоління істориків. Серед них слід особливо відмітити наукові здобутки Рибаківа В.А.[80], [81], [82] Рибаківа Б.В. [83-87], Тихомирова М.Л. [94,95] Ключовою для дипломної роботи стала монографія Седова В.В. «Восточные славяне в VI-XIII вв.»[90] Автор дослідження детально проаналізував на основі археологічних матеріалів та історіографічних досліджень слов'янські культури південного регіону, Подніпров'я та Північних територій Східної Європи. Окрім цього відзначимо, велику кількість ілюстрацій, схем та карт, які допомагають візуально охарактеризувати ту чи іншу культуру.

Серед українських дослідників належне слід віддати науковим здобуткам Барана В.Д.[39],[40], Брайчевського М.Ю. [45-47] та ін.

Мета роботи полягає у здійсненні комплексного аналізу особливостей та закономірностей еволюції соціально-топографічної структури слов'янських поселень в У-ІХ ст.

Зазначена мета конкретизується у таких **завданнях**:

- проаналізувати стан і ступінь дослідження проблеми, визначити рівень і повноту її джерельного забезпечення;
- простежити процеси зародження ранньосередньовічних слов'янських поселень, диференціювати соціально-топографічні особливості слов'янських культур в У-УІІ ст.;
- з'ясувати особливості та закономірності еволюції слов'янських поселень в УІІ-ІХ ст.;
- висвітлити ключові аспекти матеріальної культури слов'янських поселень Східної Європи в У-ІХ ст., проблеми зовнішніх та внутрішніх культурних впливів в слов'янському середовищі;

Об'єктом дослідження є соціально-топографічна структура слов'янських поселень Східної Європи в У-ІХ ст.

Предмет дослідження - слов'янські культури Східної Європи в У-ІХ ст., організація поселень, соціальна еволюція форми житла та поховання.

Хронологічні рамки роботи обіймають У-ІХ ст. Нижня межа обумовлена виникненням перших значних поселень празько-корчацької, празько-пеньківської та колочинської культур. Верхня межа означена суттєвим нівелюванням меж окремих слов'янських культур спричинене процесами централізації державного утворення Київської Русі.

Методологічною основою дипломної роботи є принципи історизму, об'єктивності, системності. Під час написання роботи діяв принцип об'єктивності, який передбачає вивчення обраного предмета дослідження незалежно від особистих уподобань і симпатій в усіх його особливостях і проявах, максимальне врахування притаманних йому типових і специфічних

рис, впливів зовнішніх та внутрішніх чинників розвитку. Принцип історизму полягає у висвітленні предмета в його історичному контексті, відповідно до його місця серед інших процесів, явищ та соціально-політичних інститутів аналізованого періоду. Принцип системності передбачає розгляд досліджуваного явища в рамках взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів.

Наукова новизна дослідження. У дипломній роботі робиться спроба зробити комплексний узагальнюючий аналіз розвитку соціально-топографічної структури слов'янських поселень Східної Європи в V-IX ст. Проведено порівняльний аналіз окремих культур, та досліджено шляхи впливів між племенами, уточнено хронологію та обставини поселень, висвітлено регіональні особливості їх структурної розбудови. У дослідженні всебічно розглянуто особливості матеріальної культури слов'янських поселень та реалізовано спробу системного висвітлення розвитку топографії поселень слов'ян Східної Європи на протязі п'яти століть.

Практичне значення дипломної роботи полягає в тому, що її теоретичні положення, висновки та фактичний матеріал можуть бути використані в процесі підготовки студентів до практичних занять з курсу давньої історії України, а також у курсах історичного краєзнавства.

Структура дипломної роботи зумовлена її метою та завданнями. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, 19-ти додатків.

Розділ 1 Аналіз джерельної та історіографічної бази, стан і ступінь дослідження проблеми

Історія східного слов'янства починається з періоду, коли із спільнослов'янської мови стала виділятися самостійна східнослов'янська. Це відбулося, як свідчать багато лінгвістичних даних, в VII— VIII ст. [46;6-30]. Отже, історія східного слов'янства налічує близько 12—13 сторіч.

Східні слов'яни — населення, яке розмовляє російською, українською і білоруською мовами. Цьому властиві специфічні мовні і етнографічні особливості, що виділяють його із слов'янської решти світу. До утворення окремих східнослов'янських народностей, в ранньому середньовіччі, східні слов'яни склали єдину староруську народність, для якої були характерні спільна мова і однорідна матеріальна і духовна культура. Можна зазначити, східні слов'яни — поняття не географічне, а етноісторичне [90; 12].

До VIII—IX ст. слов'янські племена займали значні простори Східної Європи — від Чудського і Ладозького озер на півночі до Чорного моря на півдні. Ця територія належить до Східноєвропейської, або Російської рівнини. Характер місцевості в цілому рівнинний, лише в окремих місцях є невеликі підвищення поверхні. У формуванні сучасного рельєфу помітну роль зіграло стародавнє заледеніння. В північних районах зберігся моренний покрив із злегка горбистим рельєфом. В середній смузі льодовикова морена піддалася розмиву талими водами, що привело до значного згладжування горбів. В південній частині, на території, що не покривалася льодовиком, поверхня розітнута долинами великих річок.

Розвиненою річковою системою володіє Російська рівнина. Рівнинність території при невеликій висоті і обширній площі визначили значну довжину річок при малому ухилі їх русел. З річок південного стоку найбільшу площу займає Дніпро з його масштабними притоками Прип'яттю, Десною і Сожем. До старої східнослов'янської території належать ще басейн Дністра і Південного Бугу, а також верхній перебіг Волги з басейном Оки. З басейнів

північної частини Російської рівнини не можна не назвати Ільменський, включаючи Ловать, Мсту, Шелонь і Волхов; Псков — з річкою Великою [33;29].

Значна частина Східноєвропейської рівнини покрита лісами. Переважають мішані і широколисті ліси. Тільки південні околиці східнослов'янської території належать до лісостепу, де ліс з листяними породами дерев чергується з різнотравними степами.

Саме для північних і південних районів Російської рівнини типові підзолисті ґрунти, а там, де хвойні ліси чергуються з листяними, а також луговими полянами з густим трав'яним покривом, поширені дерново-підзолисті ґрунти з підвищеним вмістом перегною. В зоні широколистих лісів утворилися бурі або сірі лісові ґрунти, родючіші в порівнянні з підзолистими. В лісостепових районах переважають чорноземи — найродючіші ґрунти [85;30].

Рівнинний характер, сприятливі кліматичні умови, велика кількість річок і лісів сприяли освоєнню людиною Російської рівнини в глибокій старовині. В першій половині I тисячоліття н.е. Східноєвропейська рівнина була заселена племенами, що відносилися до декількох мовних груп. Її найпівнічніші території, від Фінляндії і Естонії на заході до Уралу на сході, були зайняті угро-фінським населенням. Середня частина, що виходить до побережжя Балтійського моря на ділянці від гирла Вісли до гирла Західної Двіни належала балтам. Південніші області Подніпров'я з примикаючими до нього верхів'ями Бугу і Дністра заселяли слов'яни, що впритул стикалися на півдні з іраномовними племенами сарматів.

Зацікавленість до історії східних слов'ян і їх походження виявився дуже давно. Вперше на питання про походження староруського народу спробував відповісти на початку XII ст. літописець Нестор, автор «Повісті минулих років» [7;9]. За його уявленнями, слов'яни жили на Дунаї, «де є нині Угорська земля і Болгарська» [7,11]. Потім на них напали волохи, і гноблені слов'яни почали

широке розселення по Середній і Східній Європі.

Детально описує літописець східнослов'янські племена, що склали основу староруської народності. Йому було відомо 13 слов'янських племен, що населяли Східну Європу. В середньому Придніпров'ї жили поляни, на цій землі виникло чудове місто Київ. Їх західними сусідами були древляни. Ще західніше, на Волині, розселилися бужани (волиняни). Між Прип'яттю і Західною Двіною мешкали дреговичі. На дніпровському лівобережжі, по Десні, Сейму і Сулі, розташувалася мешканці півночі. Тут же, на лівій притоці Дніпра — Сожі, локалізуються радимичі. Верхів'я Оки займали в'ятичі. Одним з найбільших російських племен були кривичі, заселяючі верхні Дніпра, Волги і Західної Двіни. Літописець називає полочан, що поселилися на річці Полоте, притоці Західної Двіни. Судячи за даними інших літописів, полочани представляли відгалуження кривичів. Найпівнічнішим російським плем'ям були словенському, що жили в обширному басейні озера Ільмень. Південну околицю східнослов'янської території по Дніпру, Південному Бугу і Дністру займали тиверці, а десь на південному заході, мабуть в Прикарпатті, мешкали хорвати. Слов'янське плем'я дулібів, мешкало на Волині. В староруський час цього племені вже не було, його територію займали бужани.

Довгий час літописний опис племен залишався єдиним джерелом по ранній етнічній історії східного слов'янства. Російські історики XVIII—XX ст. в своїх дослідженнях обмежилися коментарями до літописних вістей і зробили декілька припущень щодо історії східнослов'янських племен. Плідною виявилася спроба засновника російської історичної географії Н. П. Барсова використовувати дані топонімії для обмеження ареалів літописних слов'янських племен [39;34].

У XIX ст., особливо в другій його половині, майже на всій східнослов'янській території активно велися розкопки курганів — похоронних пам'ятників східних слов'ян IX—XIV ст. Вони розкопувалися і фахівцями-археологами, і істориками, і краєзнавцями, і просто любителями. Багато цих

розкопок виконано не якісно. Проте, до кінця сторіччя в різних кутах староруського регіону було розкрито близько 20 тисяч курганних насипів. Знахідки з них склали речові колекції багатьох музеїв Східної Європи. Вже в 1899 р. видатний російський археолог А. А. Спицин чудово показав, що кургани і речові матеріали з них можуть служити найважливішим історичним джерелом для дослідження східнослов'янських племен [91; 18].

Староруські кургани, окрім загальних ознак, об'єднуючих їх в єдину культуру і відмінних від сусідніх пам'яток, характеризуються локальними особливостями. Аналіз цих особливостей дозволяє виділити в східнослов'янському ареалі області, кожній з яких властиві певні деталі похоронної обрядовості і специфічний набір жіночих прикрас. Географічне положення цих областей відповідає літописним місцям розселення східнослов'янських племен. Але археологічні відомості, оскільки вони незрівнянно багатші літописних і піддаються детальному розгляду, дали можливість уточнити вказівки письмових джерел і деталізувати картину розселення слов'янських племен в Східній Європі.

Вивчаючи сучасні діалекти східнослов'янських мов і матеріали староруської писемності, А. А. Шахматов [107;47], А. І. Соболевський [92;29] стверджували, що між діалектною диференціацією стародавньої Русі і племенами «Повісті минулих років» існує якась залежність. Літописні племена, як вважали дослідники, були не випадковими утвореннями, а етнічними групами східного слов'янства. Встановивши, що для деяких східнослов'янських племен характерні своєрідні прикраси, що відносяться як складова частина жіночого костюма до ознак етнічного порядку, А. А. Спицин підтвердив думку А. А. Шахматова про етнічну своєрідність племен «Повісті минулих років».

Саме висновки А. А. Спицина і його характеристика східнослов'янських племен були беззастережно прийняті російськими і зарубіжними дослідниками. В російській літературі вони пізніше були розвинені Ю. В. Готьє

[55;38]. На основі всіх відомих у той час джерел він спробував охарактеризувати старовини східнослов'янських племен і з'ясувати деякі історичні питання, пов'язані з ними. По шляху, вказаному А. А. Спициним, побудовано дослідження східнослов'янських племен в працях знаменитого чеського славіста Л. Нідерле [90; 17].

У 1937 р. П. Н. Третьяков виразив сумнів в можливості використовувати староруські курганні матеріали для вивчення племен «Повість минулих років» [105;51]. На думку цього дослідника, племена початкового літопису потрібно вивчати виключно за археологічними даними первіснообщинного періоду, оскільки курганні матеріали IX—XIII ст. відносяться вже на той час, коли племінні групи слов'янства зійшли або сходили з історичної сцени. Територіальні відмінності жіночих прикрас в курганах XI—XIV ст. П. Н. Третьяков пояснював тяжінням населення до певних економічних центрів, які були пунктами масового ремісничого виробництва цих прикрас. Межі ж розповсюдження певних типів жіночих прикрас дослідник пов'язував з територіями феодальних областей», що формуються.

У відповідь в статті А. В. Арциховського [34;61] і в подальшій археологічній літературі була показана помилковість цих положень П. Н. Третьякова. Тепер представляється безперечним, що жіночі скроневі прикраси східних слов'ян можуть служити надійною етноплемінною ознакою і по своєму розповсюдженню не укладаються ні в які політичні утворення. Вивчення ремісничого виробництва стародавньої Русі, зокрема виготовлення скроневиx прикрас, дозволило б. А. Рибаківу стверджувати, що територіальне розповсюдження скроневиx кілець не пов'язано з економічними центрами. Курганні речі виготовлялися в основному сільськими майстрами з обмеженими районами збуту. Очевидно, що єдність форм прикрас в певних областях обумовлена тільки їх етнічними особливостями.

Тим часом, дискусія, почата П. Н. Третьяковим, зіграла позитивну роль у вивченні східнослов'янських племен. Вельми цінним в положеннях цього

дослідника було прагнення повернути до вивчення слов'янських племен археологічні дані другої половини I тисячоліття н. е., на які до цього не звертали уваги. Історія деяких східнослов'янських племен, названих в літописах, починається з ранішого часу, ніж IX—X ст., коли повсюдно розповсюджується курганний похоронний обряд. Археологічні матеріали другої половини I тисячоліття н.е. дуже важливі для з'ясування процесів розселення і формування східнослов'янських племен. Проте залучення раннього матеріалу для вивчення східнослов'янських племен, а ні скільки не поменшує значення пізнішого курганного матеріалу. Більш того, виявляється, що без нього неможливо відновити деталі ранньої історії літописних племен.

Підсумком великої роботи П. Н. Третьякова над старовинами другої половини I тис. н.е. з'явилося його дослідження про північні східнослов'янські племена — кривичів, словенсько - новгородських і в'ятичів [106;53]. Словенсько-новгородські характеризувалися на основі їх якнайдавніших похоронних пам'яток — сопок, кривичі — за матеріалами довгих курганів, а з в'ятичами зв'язувалися похоронні насипи з домовинами. Рибаків спробував прослідкувати історію і відновити територію полян і мешканців півночі не тільки за курганними матеріалами IX—XII ст., але і по пам'ятках III—VIII ст. [80;39]

П. Н. Третьякову належить узагальнююча робота по східноєвропейських старовинах I тис. н.е., що зіграла помітну роль у вивченні передісторії східного слов'янства [106; 5 7]. На жаль, величезні матеріали староруських курганів не були використані в роботі, що, природно, образило дослідження. Тепер, коли одержані нові дані по східноєвропейських старовинах I тис. н. е., далеко не всі положення книги П.Н. Третьякова задовольняють науку.

Для археології післявоєнних десятиліть характерна пильна увага до слов'янських пам'яток третьої четверті I тисячоліття н.е. не менш активно досліджувалися і синхронні старовини сусіднього населення. В результаті

плідних експедиційних досліджень у загальних рисах була створена етнічна карта Східної Європи напередодні широкого слов'янського розселення [105;94].

У зв'язку з успіхами археологічного вивчення східнослов'янських племен літописного періоду з 30-х років ХХ ст. антропологи стали систематизувати матеріали з курганних могильників X—XIV ст. залежно від племінних ареалів, встановлюваних археологами [22;68].

Антропологічна карта Східної Європи X—XIV ст. виявилася вельми відмінною від синхронної археологічної, що з історичної точки зору представляється цілком виправданим. У антропологічній будові східного слов'янства епохи раннього середньовіччя виділяється чотири основні типи. Вони встановлені при аналізі краніологічних матеріалів, одержаних з курганів і міських кладовищ стародавньої Русі, незалежно від племінних ареалів, намічених археологією і літописом [90; 131].

Для південно-західної частини території східнослов'янського розселення характерний мезокранний, відносно широколиций антропологічний тип. Серії черепів цього типу походять з курганів Волині і південних районів Прип'ятського Полісся, із староруських могильників Прикарпатті і Молдавії, а також з некрополів Києва, Родні.

Найближчі аналогії цим серіям черепів виявляються серед краніологічних матеріалів з середньовічних слов'янських поховань Польщі і Чехословаччини. Походження мезокранного широколицього антропологічного типу слов'ян поки не з'ясовано. В східноєвропейських матеріалах попереднього часу яке-небудь генетичне коріння цього типу не виявляється. Проте неясність походження цього антропологічного типу слов'ян обумовлена перш за все тим, що біля багатьох племен Середньої і Східної Європи в I тисячолітті до н.е. і в I тисячолітті н.е. панував обряд кремації померлих, який не залишає матеріалів для антропологів.

У Дніпровському лівобережжі і басейні верхньої Оки локалізується

другий антропологічний тип східного слов'янства. Він характеризується середнім або вузьким обличчям. Порівняльне зіставлення краніометрії слов'ян дніпровського лісостепоного лівобережжя і населення II—IV ст., відомого по черняхівських могильниках, знаходить їх явну близькість. В свою чергу черняхівське населення, судячи з антропологічних даних, в значній мірі схоже до скіфського. Таким чином, можна стверджувати, що в середньому Придніпров'ї ранньосередньовічні слов'яни, що належать до даного антропологічного типу, в основному є слов'янізованими нащадками скіфського населення тих же областей.

Відповіді на питання про походження доліхо-мезокранного вузько-середньолицього антропологічного типу слов'ян в лівобережній частині Верхнього Придніпров'я і на верхній Оці. Звичайно, можна припустити, що розповсюдження цього типу тут є результатом розселення слов'ян з Середнього Придніпров'я. Деяку своєрідність краніологічних матеріалів Окського басейну у такому разі можна було б пояснити дією угро-фінського субстрата. Проте не виключено, що даний антропологічний тип в цих областях належить до глибокої старовини. Слов'яни, що розселилися тут, як показано нижче, змішалися з місцевим населенням і могли успадковувати їх антропологічну будову [89;26].

На території Білорусії виявляється третій антропологічний тип східного слов'янства — доліхокранний широколиций. Є всі підстави вважати, що цей тип у Верхньому Придніпров'ї і в басейні Західної Двіни є спадщиною місцевих балтів, асимілюючих слов'янами. Формування ж доліхокранного широколицього антропологічного типу в Східній Європі сходить до вельми віддаленого періоду — культури бойових сокир епохи бронзи.

Четвертий антропологічний тип східного слов'янства характеризується мезо- або суббрахикранією, низькою або низько-середньою, порівняно вузькою особою. Черепи, що належать до цього типу, походять з курганів і могильників Північно-західної Русі. Суббрахикранний вузьколиций

антропологічний тип слов'ян не пов'язаний з антропологічною будовою прибалтійсько-фінського населення, що жило на землі Новгородської і Псковської областей, тому його формування не може бути пояснено субстратною дією. Отже, ці області, заселялися слов'янами з Новгородської землі.

Отже, традиції дослідження присвячені топографії слов'янських поселень Східної Європи, розпочаті ще давньоруськими літописцями пройшли кризь віки, і відродились в XIX ст. на фоні масових археологічних досліджень слов'янських курганів. Результати цих розкопок поклали початок цілому напрямку історичних та археологічних пошуків, яким присвятило життя не одне покоління дослідників. Аналізуючи результати їх роботи не можна не відзначити засновника російської історичної географії Барсова Н. П. та археолога Спіцина А. А. Потужні концепції генезису слов'янських поселень розробили Шахматов А. А., Третьяков П. Н. Л. Нідерле та Арциховський А.В.^{3/}

Незважаючи на протиріччя їх поглядів, більшість дослідників приходять до висновку що, племінний розподіл східного слов'янства склався тільки в другій половині I тисячоліття н.е. і був результатом широкого розселення слов'ян і частково їх взаємодії з місцевим населенням. На відміну від матеріальної культури, антропологічна будова не схильна до швидких змін. Це дало змогу виділити у антропологічній будові східного слов'янства епохи раннього середньовіччя чотири основні типи. Вони встановлені при аналізі краніологічних матеріалів, одержаних з курганів і міських кладовищ стародавньої Русі, незалежно від племінних ареалів, намічених археологією і літописом.

Потужна історіографічна база, та значний комплекс археологічних досліджень дають можливість з достатньою часткою вірогідності говорити про топографічну структуру слов'янських поселень Східної Європи в У-XI ст. Що проте не дає права говорити про повне розкриття питання в історичні науки, адже новітні дослідження джерельної та археологічної бази ставлять перед

науковцями нові і нові завдання. Але археологія належить до тих наук, джерельна база яких постійно зростає. Застосування сучасних методик під час дослідження нових пам'яток дає змогу по-новому висвітлювати складні, часто дискусійні проблеми дописемного та писемного періодів історії. Невпинне зростання археологічних джерел потребує введення їх у науковий обіг, адже без цього важко, а часто й неможливо з нових концептуальних позицій вивчати чимало актуальних проблем давнього минулого. Тому в наш час надзвичайно важливими є доступність і повнота інформації про нові наукові здобутки.

Розділ 2 Соціально-топографічна структура слов'янських поселень Східної Європи в У-УІІ ст.

Слов'янські старожитності V—VII ст. відомі на обширній території Середньої і Східної Європи — від Ельби на заході до Дніпра і Волхова на сході і від узбережжя Балтійського моря на півночі до Балканських півостровів і Пелопонеса на півдні [17; 183]. Найважливішими етнографічними ознаками культури слов'ян того часу є ліплений глиняний посуд, домобудівництво і поховальна обрядовість. Саме по цих ознаках слов'янські старовини виразно виділяються серед синхронних, залишених іншими європейськими етномовними групами — німецької, балтійської, фракійської, тюркської, угро-фінської.

На підставі археологічних матеріалів V— VII ст. виділяються три великі угруповання слов'янства.

Перша характеризується празько-корчакською керамікою, докладний опис якої даний нижче, наземними зрубними будинками з типово слов'янським інтер'єром, а також похованнями по обряду кремації померлих в ґрунтових могильниках. В VI— VII ст. з'являються перші курганні поховання, які вельми поступово опановують пануюче положення, витісняючи ґрунтові трупоспалювання. Це угруповання слов'ян розселилося на широкій території від верхньої Ельби на заході до Прип'ятського Полісся на сході, включаючи верхній і середній перебіг Вісли і Одри [39;98].

Південніші регіони слов'янського світу (лісостепові території межиріччя Дніпра і Дунаю, Середнє і Нижнє Подунав'я і Балканські півострови) належали другому угрупованню, якому властиві празько-пеньківська кераміка і напівземлянкові житла. Тут також панували поховання по обряду кремації, але разом з ними рано з'явилися трупопокладання. Звичай споруджувати кургани тут не був відомий, поховання скоювалися в ґрунтових могильниках [39;98].

У північно-західній частині слов'янської території раннього середньовіччя виразно виділяється третє угруповання, для якого характерні

своєрідна кераміка суковського, дзедзіцького і інших типів і наземне домобудівництво. Північно-західне угруповання відособляється і по похоронній обрядовості.

У Східній Європі, там, де за свідченням Повісті минулих років розселилися східнослов'янські племена, для початку раннього середньовіччя (V—VII ст.) за матеріалами археології виділяється сім масштабних культурних угруповань: культура празько-корчацького типу, культура празько-пеньківського вигляду, старовини колочинського типу, тушемлінсько-банцеровська і мощинська культури, старожитності представлені довгими курганами і сопками. Носії цих культур безпосередньо або як субстрат взяли найактивнішу участь в генезисі східнослов'янського населення [7;90].

Основними пам'ятниками слов'ян цього угруповання є неукріплені поселення — села. Розташовані вони по берегах великих і малих річок, звично на південних або східних схилах. Більшість сіл витягнута уздовж берегових країв, розміри їх 120—200 X 40—60 м. Зрідка зустрічаються і великі поселення. Помічено, що ранні поселення мали меншу площу (100— 200 X 30—40 м), поступово їх розміри збільшувалися.

У основній частині області розповсюдження кераміки празько-корчацького типу житлами служили наземні зрубні будинки типово слов'янського інтер'єру з піччю-кам'янкою або глиняною піччю.

Підлоги жител були земляними або вистилалися дошками. Входи влаштувалися в більшості випадків за допомогою дерев'яних драбин. Печі в слов'янських напівземлянках знаходилися звичайно в одному з кутів котловану, протилежному від входу [60; 103].

Дахи в на пів землянкових споруд були двосхилими, з коником, зробленим з колоди, і встановленими на нього плахами. Про двосхилу кривлю свідчать відкриті в котлованах деяких жител дві стовпові ями, біля середини двох протилежних стін.

Можна зазначити що, похоронними пам'ятниками культури типа Прага-Корчак є ґрунтові могильники і кургани. В V—VI ст. тут неподільно панував

обряд трупоспалювання. Кремація померлих завжди відбувалася на стороні.

Зібрані в похоронному багатті кальциновані кістки ховали в безкурганних могилах або в курганних насипах.

Ґрунтові могильники відомі на широкій території, але поки в порівняно невеликій кількості. В більшості випадків це окремі, випадково виявлені поховання (Ви́ла, Ужгород). Найбільш з досліджених могильників налічують не більше 20 поховань (Шумськ, Хорськ, Тетеревка).

У всіх виявлених похованнях спалені кістки були поміщені в глиняні урни або накриті горщиком, переверненим вверх дном. Могильні ямки звично круглі в плані, діаметром 20—80 см і завглибшки 20—60 см. Заповнені вони чорною вуглистою землею.

Курганні могильники звичайно складаються з 10—50 невисоких, округлих в плані насипів, оточених кільцевими ровами (висота їх 0, 3—1 м, діаметри підстав 4—10 м). Відомі кургани VI—VII ст. лише в басейні Прип'яті, на Тетереві і Бузі. В область Дністровського басейну вони не заходять. Як правило, курганні групи складаються з насипів з похованнями, що містять празько-корчацькі горщики-урни, і насипів з пізнішими похованнями [Додаток 1].

Другим великим етнокультурним угрупованням слов'ян були поселеннями празько-пеньківської культури - села, розташовані в долинах невеликих річок і струмків і займаючи ділянки вологих берегів. Для поселень часто вибирали місця, які не вимагали споруди штучних зміцнень. Річки, ліси і болота служили природним захистом .

Майже у всіх випадках поселення влаштовувалися в оточенні родючих ґрунтів. Ліси і заплавні луки сприяли розвитку разом із землеробством скотарства [40;241].

Поселення були порівняно невеликими. Середня площа поселень — близько 1,5 га. На таких поселеннях одночасно існувало від 5 до 25 житлових споруд, розкиданих за площею, як правило, безсистемно

Як і в ареалі празько-корчацької кераміки, тут неодноразово зафіксовано

розташування кубла сіл. Вони звичайно утворюють більш менш компактні групи радіусом до 5—7 км від умовного центру кубла. Групу складають 5—10 поселень. Відстані між поселеннями в групах — від сотень метрів до 1, 5—2 км. Інтервали між кублами перевищують 10 км. Кубла поселень складали територіальні общини, а групи будинків на поселеннях — патріархальну сім'ю [39;99].

Єдиним типом житла на пеньківських поселеннях була напівземлянка, в плані близька до квадрата. Площа їх невелика і коливається від 12 до 20 квартир.

Печі-кам'янки займали один з кутів споруд. Для відносно ранніх пам'ятників характерне положення печі в одному з кутів поблизу північних стін напівземлянок, тоді як входи в них звичайно влаштовувалися з південної сторони. Пізніше ця закономірність порушується. Печі-кам'янки іноді складали з великого каменю, причому топочна камера в них буває викладена з великих плит. Проте нерідко зустрічаються печі, споруджені з дрібного каміння. Верхні частини печей склалися з каміння, часто з використанням глиняних вальків.

На пеньківських поселеннях зустрічаються і господарські споруди з опущеною в ґрунт підлогою. На відміну від жител, вони не мали печей-кам'янок.

Похоронними пам'ятниками слов'ян, що залишили празько-пеньківську кераміку, були безкурганні могильники з похованнями по обряду трупоспалювання [54;82].

На північ від ареалів празько-корчацької і празько-пеньківської культур, на значній території Верхнього Подніпров'я і Вітебсько-Полоцькій частині Західнодвінського басейну в третій чверті I тисячоліття н.е. були поширені пам'ятники типа Тушемлі — Банцеровщини — Колочина. Весь цей регіон характеризується дуже близькими між собою глиняними судинами тюльпановидної, циліндро-конічної і ребристої форм, складаючими основну масу кераміки поселень. Однорідний в регіоні і похоронний обряд. Зате по

типах домобудівництва диференціюються дві великі області. Смоленщина, правобережна частина Верхнього Подніпров'я і Західнодвінський басейн характеризуються наземними будинками специфічної конструкції. На південному сході — в Придесенні, Гомельсько-могилівському наріччі Дніпра і у верхів'ях Сули і Псла — на поселеннях панують невеликі напів землянкові житла (пам'ятники типа Колочина). Дуже невеликі відмінності між цими територіями виявляються і в керамічному матеріалі [Додаток 2-5].

Житлами колочинських слов'ян були напівземлянки, квадратні або прямокутні в плані, розмірами від 3 X 3 до 4 X 4 м при глибині котловану 0,3—0,8 м, з опорним стовпом в центрі підлоги і відкритим вогнищем.

Спалювання померлих старовини колочинського типу завжди відбувалося на стороні. Для поховань залишків кремації, зібраних з похоронних багать, влаштовувалися круглі або подовжені ями діаметром 0,3—1 м, в дуже окремих випадках — до 1,8 м. Глибина їх 0,1—0,65 м. Ями заповнювалися перепаленими кістками, золою, вугіллям. Як правило, спалені кістки перемішані із залишками похоронного багаття.

Зустрічаються як урнове, так і ямне поховання. Відомі могильники, де урнове поховання складають порівняно невеликий відсоток (Новий Бихов — 7,4%, Усохнув — 17%), а на ряду кладовищ їх не виявилось зовсім [Додаток 2].

На північ від колочинського ареалу, на території Смоленського Подніпров'я, Полоцько-вітебського Подвінн'я, верхніх течій Березини і Вілії в середині I тисячоліття н.е. жили племена, що залишили пам'ятники типу городища Тушемлі на Смоленщині і городища Банцеровщина під Мінськом. Тушемлінські і банцеровські старовини характеризуються однаковим глиняним посудом, одноманітним домобудівництвом і єдиним похоронним обрядом, єдиною матеріальною культурою. Проте домобудівництво тушемлінсько-банцеровських поселень істотно відмінне від колочинського.

Найбільш численні з пам'ятників тушемлінсько-банцеровської культури відкриті поселення — села. Вони влаштовувалися по берегах річок або озер, звично на невисоких піщаних горбах, займали вологі схили корінного берега.

Форма і розміри сіл часто залежить від конфігурації місцевості, вибраної для поселення. Площа їх різна: від 0, 4—0, 6 до 7—8 га. Більшість сіл мала площу 1—2 га, тобто це були порівняно великі поселення, що виділяються серед синхронних поселень лісової зони Східної Європи [Додаток 4].

На ряду поселень тушемлінсько-банцеровської культури житлові споруди супроводжувалися господарськими спорудами. Найчастіше це були ями-льохи пересічно-конічної або колоколовидної форми.

Більшість сіл не пов'язана з городищами і розташована окремо від них. Деякі поселення розташовувалися біля городищ, що служили притулками. Постійно люди тут не жили.

Внутрішній, вільний вид споруд майданчик мав форму витягнутого овалу розмірами 20 X 10 м. В мисовий частині знаходилося язичницьке святилище. Воно було круглим утрамбованим майданчиком діаметром 6 м, по краю якого стояли стовпи, можливо, що зображали язичницькі божества. В центрі майданчика знаходився вищий і масивніший стовп — швидше за все зображення головного божества.

Похоронними пам'ятниками тушемлінсько-банцерівських племен були ґрунтові могильники. Неподільно панував обряд трупо спалювання. Кремація померлих відбувалася осторонь. Залишки спалювання, зібрані на похоронному багатті (небагато кальцинованих кісток, зола і вуглинка), поміщалися в неглибоких округлих ямках [Додаток 4].

Разом з тим починаючи з VI ст. на території розселення дніпровських балтів, що залишили старовини типу Тушемлі—Банцеровщини Колочина, виразно фіксуються слов'янські культурні елементи, що свідчать про початок інфільтрації слов'ян в балтійське середовище. Це виявляється перш за все в розповсюдженні в різних пунктах Верхнього Придніпров'я напів землянкових жител з типово слов'янським інтер'єром.

Мошинське городище, що дало назву культурі, знаходиться на правому березі р. Пополта в басейні Угри, в межах Калузької обл. Влаштовано городище на мисі, майданчик його має трикутні контури, розміри 80 X 60 м.

Область розповсюдження пам'ятників мощинської культури охоплює переважно басейн верхньої Оки до впадання в неї Протви. Лише на північному заході ареал мощинської культури виходить за межі Окського басейну, захоплюючи верхів'я Дніпра приблизно до гирла Волай, де впритул стикається з територією тушемлінсько-банцеровської культури. Основним типом поселень мощинської культури були городища. Більшість городищ з нашаруваннями мощинської культури має внизу шари верхньокської культури. Звичайно городища розташовані на мисах високих корінних берегів річок і з двох-трьох сторін мають круті схили, а з напільної сторони захищені штучно спорудженими валом і ровом. Лише одиничні поселення (Поріччя, Огубське) влаштовані на пагорбах серед боліт.

Для мощинської культури характерні своєрідні наземні житла стовпової конструкції. Житла мали в плані контура, близькі до прямокутних, і розміри від 6, 4 X 2, 6 до 8 X 5, 5 м. Основу стін складали стовпи, поставлені з інтервалами від 1 до 3 м. Самі стіни, мабуть, робилися з горизонтально встановлених тонких колод, кінці яких кріпилися в стояках. Іноді споруди поперечними перегородками ділилися на дві частини.

Земляні підлоги жител у ряді випадків були опущені в ґрунт на декілька сантиметрів, в результаті вогнища - поглиблення діаметром близько 0, 5 м виявлялися на невеликому піднесенні. Вогнища завжди знаходилися в середній частині приміщення. Біля однієї із сторін жителів влаштовано по одній овальній або чотирикутній ямі розмірами від 0, 8X1 до 2 X 1 , 6 м і завглибшки 0, 3 — 0, 5 м. Очевидно, вони мали господарське призначення [Додаток 6].

На Мощинському городищі житлові споруди розташовувалися по периметру городищенського майданчика, по її краю і уздовж валу. У центральній частині Мощинського городища виявлена кругла в плані споруда діаметром 4 м, обмежена стовповими ямами і канавкою. В середині неї були три глибокі стовпові ями і поглиблення ромбічної форми. На площині споруди знайдена велика кількість фрагментів мініатюрних судин.

Аналізуючи похоронні пам'ятниками мощинського населення: є кургани

півсферичної або посіченоконічної форми. Висота їх від 2 до 4 м, діаметри підстав 10—15 м, але зустрічаються і насипи менших розмірів. На відміну від староруських курганних могильників, мощинські похоронні насипи не утворюють великих груп, а розташовуються поодиноці, два або три кургани.

На підставі аналізу археологічних матеріалів V—VII ст. та наукових досліджень ми можемо сказати, що на початку раннього середньовіччя (V—VII ст.) за матеріалами археології виділяється сім масштабних культурних угруповань: культура празько-корчакського типу, культура празько-пеньківського вигляду, старовини колочинського типу, тушемлінсько-банцеровська і мощинська культури, старовини, представлені довгими курганами і сопками. Носії цих культур безпосередньо або як субстрат взяли найактивнішу участь в генезисі східнослов'янського населення.

Основними пам'ятниками слов'ян цього угруповання є неукріплені поселення — села. У основній частині області розповсюдження кераміки празько-корчакського типу житлами служили наземні зрубні будинки типово слов'янського інтер'єру з піччю-кам'янкою або глиняною піччю.

Можна зазначити що, похоронними пам'ятниками культури типу Прага-Корчак є ґрунтові могильники і кургани. В V—VI ст. тут неподільно панував обряд трупоспалювання.

Для поселень празько-пеньківської культури часто вибирали місця, які не вимагали споруди штучних зміцнень. Річки, ліси і болота служили природним захистом.

Поселення були порівняно невеликими. Середня площа поселень — близько 1,5 га. Єдиним типом житла на пеньківських поселеннях була напівземлянка, в плані близька до квадрата. Площа їх невелика і коливається від 12 до 20 квартир. Похоронними пам'ятниками слов'ян, що залишили празько-пеньківську кераміку, були безкурганні могильники з похованнями по обряду трупоспалювання.

Житлами колочинських слов'ян були напівземлянки, квадратні або прямокутні в плані, розмірами від 3 X 3 до 4 X 4 м при глибині котловану

0,3—0,8 м, з опорним стовпом в центрі підлоги і відкритим вогнищем. Спалювання померлих старовини колочинського типу завжди відбувалося на стороні.

Разом з тим починаючи з VI ст. на території розселення дніпровських балтів, що залишили старовини типу Тушемлі—Банцеровщини Колочина, виразно фіксуються слов'янські культурні елементи, що свідчать про початок інфільтрації слов'ян в балтійське середовище. Таким чином, аналіз соціально-топографічної структури слов'янських поселень свідчить, що топографія поселень в цілому була однаковою, переважали невеликі селища поблизу водойм. Форми поховання відрізнялися, від курганних насипів та викопних могил до кремації, що свідчить про доволі відмінну соціальну структуру слов'янських поселень Східної Європи у V-VII ст.

Розділ 3 Особливості та закономірності еволюції

слов'янських поселень в VIII-IX ст.

Аналізуючи слов'янські поселення VIII—IX ст. можна відзначити волинян — племінне угруповання східного слов'янства, що мало другу назву — бужани.

Етимологія етнонімів бужани і волиняни прозора. Назва бужани походить від гидроніма Буг (подібно волжани — від Волги). Ім'я волиняни дослідники виводять від міста (Волинь), звідки і історична Волинь [17; 174].

Межами основної території волинян на півночі, очевидно, бувальщини болотисті простори в басейні верхньої течії Прип'яті. Східна межа її проходила по р. Случ, де смуга лісу служила природним рубежем між волинянами і древлянами. Південна межа ареалу волинян співпадала з вододілом між басейнами Прип'яті і Буга, з одного боку, і Дністровським басейном — з іншого. Втім, одиничні курганні могильники, мабуть залишені волинянами, відомі на лівих притоках Дністра, де вони розкидані серед численніших могильників хорватів. На заході рубежем розселення волинян було поріччя Бугу. Далі починалася територія західнослов'янських племен. Як і всі староруські кургани, похоронні насипи волинян залежно від місця трупоположення підрозділяються на три типи: 1) з похованнями на горизонті; 2) з похованнями в ґрунтових ямах; 3) з похованнями в насипах. Останній тип на Волині виключно рідкісний [Додаток 13].

Ранню появу трупопокладань в під курганних ямах в південних районах східнослов'янської території за панування трупопокладання на горизонті в північніших регіонах стародавньої Русі пояснити скрутно. Можливо, це обумовлено тим, що в середній і північній частинах східнослов'янського ареалу курганний обряд мав давні традиції і існував протягом декількох століть ще до упровадження обряду інгумації. Перші підкурганні трупопокладання тому поміщалися на горизонті — там, де раніше знаходилися ритуальне або похоронне багаття і залишки кремації померлого [17; 179].

У південних районах східно-слов'янського розселення курганний обряд

не набув поширення. Померлих тут ховали, очевидно, в безкурганних могильниках по обряду кремації, можливо, в окремих місцях існували і біритуальні кладовища, що продовжували традиції римської епохи. Цілком природно, що в прикордонній смузі при появі курганів перші труположення стали поміщати до ґрунтових ям і над ними споруджувати насипи.

Серед волинських курганів з ямними труположеннями розрізняються два типи. Найбільш поширені кургани з простими могилами, що не мали яких-небудь дерев'яних конструкцій. Небіжчиків ховали на дні ями в дерев'яних трунах або без них. Рідше зустрічаються кургани із зрубовими могилами. В прямокутній ямі споруджували зруб з брусів, що тешуть, або з товстих дощок. З дощок або брусів влаштовували також дно, а зверху могилу накривали дерев'яним помостом.

Положення і орієнтування померлих в курганах волинян спільнослов'янські: на спині, у витягнутому положенні, головою на захід, з витягнутими уздовж тулуба або напівзігнутими руками. В орієнтуванні померлих постійно спостерігаються сезонні відхилення — влітку небіжчика клали в напрямі південний захід — північний схід, взимку — північний захід — південний схід [37;91].

Як правило, в одному кургані буває одне труполокладання. Тільки зрідка зустрічаються насипи з двома і більш скелетами. В курганах, де відкрито по два скелети, один належав дорослому, а інший — дитині.

Рядові поховання волинян, як правило, не містять предметів озброєння. Зброя зустрічається в основному в похованнях дружинників.

Східними сусідами волинян були древляни. Межа між древлянами і полянами, коли споруджувалися кургани з поміченою особливістю, проходила через ліси в межиріччі Тетерева і Роставиці і через болотистий перебіг р. Здвиж. Далі східна межа древлянського розселення проходила на північ, перетинаючи річку Тетерів [30;64].

Західна межа розповсюдження древлянських курганів проходила по Злучу, де лісисті місцевості відділяли древлянський регіон від волинського.

Найбільш поширеними курганами в древлянському ареалі є кургани з трупоспалюванням і урнами празько-корчацького типу. Вони звичайно мають невелику (0, 3—0, 9 м) висоту, дещо розпливчаті і утворюють могильники, що складаються з 10—30 насипів. Зібрані з похоронного багаття кальциновані кістки поміщалися переважно в урнах у верхній частині курганного насипу або в її підставі. Переважають кургани з похованнями у верхній частині насипу. Як виняток зустрічаються поховання, поміщені в ямках в матеріку[113; 143].

Ймовірно, в VI—VIII ст. курганний обряд поховання в області древлян був переважаючим. Частина населення, дотримуючись старої традиції, ховала померлих в без курганних могильниках. Обряд поховання в них такий же, як і в курганних похованнях. Тут теж спалені кістки разом з попелом склалися в глиняні урни, що належать до кераміки празько-корчакського типу. Такі без курганні могильники відомі в древлянському ареалі тільки по поверхневих, часто випадкових обстеженнях.

Древлянські кургани з трупо положенням, як правило, позбавлені речового матеріалу. Похоронні урни бувають двох типів: ліпні судини типа Луки-Райковецької. В одиничних курганах знайдені дротяні перстневоподібні скроневі кільця з кінцями, що сходяться [Додаток 18].

Кургани з трупопокладанням в древлянському ареалі досить одноманітні. Орієнтування померлих, як правило, спільнослов'янське, західне. Досить часто зустрічаються труни з товстих дощок (двох довгих подовжніх і двох поперечних), а іноді і дерев'яні колоди

На заході рубежем між древлянами і полянами був лісовий масив на правобережжі Тетерева. По Дніпру на північ полянська територія тягнулася до околиць Любеча, а по Десні — до р. Мена. Північніше виявляється безкурганна смуга, яка і була рубежем між полянами і радимичами. На сході Полянський регіон від сіверянського відділяли області, що характеризуються солоними ґрунтами, де не було поселень. На півдні межею власне полянської території, очевидно, служив вододіл між правими притоками Дніпра — Ірпеню і Россю. На південному сході полянам належали околиці Переяслава. Басейн Росси мав

змішане населення. Тут разом із слов'янськими курганами відомі численні могильники тюркомовного населення. Курганні поховання VI—VIII ст. в ареалі полян повністю відсутні. Найраніші кургани в Полянському ареалі відносяться до IX ст.. Якщо у древлян і дреговичів кургани з похованнями по обряду трупоспалювання і з ліпними глиняними урнами досить численні і розкидані на значній площі, то в полян такі кургани мало поширені [38;74].

Полянські поховання в під курганних ямах, як правило, безінвентарні. Поховання полян, як правило, не супроводжуються глиняними судинами. Горщики зустрічаються тільки в десяти похованнях Київського некрополя і поодинці — в курганах Вишгорода і Ромашок. На полянській землі відомо досить багато поховань з дерев'яними відрами.

Початковий літопис відводить дреговичам простір між Прип'ятю і Західною Двіною. Дреговичі — мешканці сирої, болотистої місцевості. Область дреговичів — Прип'ятське Полісся — характеризується сильною заболоченістю.

Східною межею власне дреговитьської території служило поріччя Дніпра. Оскільки Дніпро в староруський час було одним з найважливіших шляхів, що пов'язують південноросійські землі з північними росіянами, то по його берегах зустрічаються курганні могильники, що містять поховання різних племен. Кургани дреговичів в основному зосереджені на правому березі Дніпра. Проте окремі курганні могильники, де знайдені дреговитьські намиста, проникають і на лівобережжі Дніпра, на територію радимичів [72; 114].

На півночі відбулося часткове територіальне зміщення дреговичів з кривичами. Північно-східна межа дреговичів проходила приблизно по вододілу Друт і Березини, а на півночі — по лінії Борисов — Заславль. На північному заході до ареалу дреговичів належали верхів'я Неманського басейну, та частина, яка примикає до річок Дніпровського басейну. На заході природним рубежем між дреговитьською територією і Брестським Побуж'єм були обширні болотисті простори [72; 119].

Якнайдавнішими слов'янськими пам'ятниками на дреговитьській території є поселення і могильники, що належать до ряду старовин з керамікою празько-корчакського типу. Вони відомі лише в най південнішій частині дреговитьської території, в основному по Прип'яті або поблизу неї.

Окрім напряму Брагинка — Дніпро — Березина, дреговичі розселялися по лівих притоках Прип'яті — Злучи, Лані і ін. Про те, що заселення лівобережної частини Прип'ятського Полісся і басейну Березини походило з південної частини Прип'ятського басейну, свідчать і матеріали ономастики. Дреговитьські кургани з трупоспалюванням по деталям похоронного ритуалу нічим не виділяються серед синхронних курганних насипів інших східнослов'янських земель. В більшості курганів присутні залишки багать. Це або похоронні багаття, на яких спалювали померлого, або ритуальні. Судячи з того, що черепні кістки в деяких трупоспалюваннях знаходяться в західній частині похоронного багаття, можна вважати, що померлих клали на багатті головою на захід, тобто лицем на схід, назустріч промінню східного сонця. Багаття влаштовувалися або в підставах курганів, або вище за підстави, коли нижня частина насипу вже була споруджена. Залишки трупоспалювання збирали і поміщали купкою в підставах курганів або в їх верхній частині. В північній частині дреговитьського ареалу наголошено на випадках спалювання померлих в чотирикутних домовинах, влаштованих в курганах. Біля третини дреговитьських трупоспалювань поміщені в глиняні судини або накриті ними, інші — без урнові [17; 174].

Речовий інвентар курганів із спалюванням дуже малочисленний. Мабуть, прикраси і приладдя одягу згорали на похоронних багаттях. Тому в похованнях зустрічаються бронзові і скляні сплави. Одиначні предмети, що не піддалися дії вогню.

У дреговитській землі відомо три типи курганних трупопокладань: поховання на материку, поховання в насипі і поховання в під курганних ямах. Картографування цих типів не знаходить яких-небудь районів, де переважаючим був би один з них. Найбільш численні кургани з трупопокладанням на горизонті. Кургани з трупопокладанням в ґрунтових ямах, як правило, входять до складу могильників, що містять насипи з похованнями інших типів. Поховання в під курганних ямах частіше зустрічаються в поріччі Прип'яті і Дніпра.

Як правило, в кургані буває одне поховання, але відомі нечисленні випадки подвійних поховань (чоловіка і жінки або жінки і дитини). Орієнтування поховань, як правило, західне. Кургани з трупопокладанням із зворотним (східної) орієнтуванням порівняно нечисленні. У Верхньому Подніпров'ї таке положення померлих було спадщиною балтського похоронного ритуалу. Ще рідше зустрічаються курганні трупопокладання з меридіональним орієнтуванням, яке в лісовій частині Східної Європи пов'язане з угро-фінським ритуалом [106; 174].

Для північної частини дреговитської території звичні поховання в дерев'яних домовинах-теремах. Більшість цих домовин зрубні, складені з колод на висоту 0,3—0,8 м і покриті двосхилим дахом.

На всій території Брестського Побужжя і верхнього Понеманя розповсюджені ятвіжські гідроніми разом із звичними слов'янськими курганами відомі своєрідні похоронні пам'ятники, що не мають аналогій ні серед похоронних споруд слов'ян, ні серед могильних пам'ятників (литовсько-латиських) племен.

Поховання по обряду трупоспалювання частіше не містять речей. Як виняток зустрічаються намиста і пряжки. Похоронний інвентар трупо

положень різноманітний. В похованнях чоловіків бувають предмети озброєння і кінського спорядження (списи, сокири, шпори, вудила). В могилах жінок — прикраси (бронзові браслети і шийні гривни, скляні намиста і ін.) і знаряддя праці (глиняні прясельця, ножі, голки).

Кам'яні кургани Верхнього Понеман'я по пристрою однотипні з сувалкськими. Це теж плоскі круглі в плані насипи заввишки 0, 5—0, 8 м. Верхній покрив насипів складали з каміння в один або декілька ярусів. Залишки трупоспалювання поміщалися або серед каміння насипу, або в під курганних ямах. Число трупоспалювання в одному кургані коливається від одного-двох до шести [31;74].

Кам'яні кургани з трупоспалюванням в середньому Побуж'ї — невисокі, круглі в плані. Під дерном виявляється кам'яна кладка, складена в один-три ярусу. В кожному кургані звичайно знаходиться по одному похованню. Залишки трупоспалювань, вчиненого на стороні, поміщені частіше серед каміння насипу, рідше — в підставі кургану або в невеликій під курганній ямі. Більшість поховань — без речей.

Мабуть, кам'яні могили Верхнього Понеман'я і похоронні споруди мазовшан незалежно один від одного і в різний час еволюціонували від кам'яних курганів ятвіжського походження. В Неманському регіоні є немало похоронних споруд, що займають проміжне положення між кам'яними курганами і могилами і що свідчать про таку еволюцію.

У межиріччі нижнього Дніпра і Дністра, в басейнах Дністра і Лозини, а також в Прикарпатті антська культура празько-пеньківського вигляду поступово трансформується в культуру VIII—IX ст., яка відноситься до типа Луки-Райковецької.

Еволюція антської культури в культуру Луки-Райковецького виразно простежується у всіх регіонах. Основним типом поселень в VIII—IX ст. залишаються села. Багато хто з них містить і відкладення попереднього часу. По топографії, плануванню і розмірам села VIII—IX ст. ідентичні поселенням антського періоду. Напівземлянкові споруди тієї ж конструкції і інтер'єру, що

і в VI—VII ст., існують на поселеннях VIII—IX ст. Залишаються без змін і печі-кам'янки [Додаток 11].

На колишній антській території Повість минулих років локалізує три племена — хорватів, тиверців і уличів [7; 146].

Хорвати — плем'я праслов'янського періоду. У області розселення хорватів зрідка зустрічаються кургани. Найраніші відносяться до VII—VIII ст. Курганний обряд поховання в області розселення хорватів, очевидно, не набув поширення. Кургани з трупопокладаннями, що зустрічаються в Поднестров'є, швидше за все з'явилися тут унаслідок інфільтрації волинян. По всіх ознаках і похоронному інвентарі вони тотожні волинянським курганам.

Як і в інших місцевостях колишнього антського регіону, в ареалі хорватів поховання, мабуть, скоювалися в ґрунтових могильниках, знайти які завжди дуже важко. Відомі тільки одиничні ґрунтові могильники з похованнями по обряду кремації.

Більш численні беськурганніє могильники з трупоположеннями. Вони знайдені переважно в Поднестров'є і підрозділяються на два типи: ґрунтові без яких-небудь наземних ознак; такі ж поховання, покриті кам'яними плитами. Як правило, могильники містять поховання якого-небудь одного з цих типів, і лише в п'яти могильниках зустрінуті поховання обох типів. Звичайно, не виключено, що поховань в підплитових могилах було значно більше, чим відомо в даний час. При оранці кам'яні плити звичайно прибирали з полів, і підплитові поховання перетворювалися на могили першого типу.

Які-небудь помітні відмінності між підплитовими похованнями і похованнями, не позначеними кам'яними плитами, ні в похоронному обряді, ні в речових матеріалах не спостерігаються. Всі вони містять виключно трупопокладання із західним орієнтуванням. Глибина могильних ям коливається від 0,3 до 1,1 м. Як правило, небіжчиків ховали без трун. Залишки дерев'яних трун зафіксовані тільки в одиничних похованнях чотирьох могильників — Гріцивці, Зелений Гай, Міхалков, Палашевка. Звичайно в могильній ямі поміщався один небіжчик. Парні поховання

(чоловіки і жінки) надзвичайно рідкісні. Як виняток зустрічаються і сімейні поховання — скелети дорослих і дітей під однією-двома плитами. В заповненні могильної ями іноді знаходять уламки гончарного глиняного посуду. Звичай бити глиняні горщики при похованнях відзначений і в інших областях стародавньої Русі [17; 174].

Тиверці займали най південнішу частину східно-слов'янської території. Місця їх поселень цілком розташовані в області розселення антів.

Тиверцям, ймовірно, стала називатися та частина слов'ян-антів, яка мешкала в басейні Дністра ще в епохи черняхівської культури. Швидше за все тиверці займали, окрім власне Придністров'я, також межиріччя Дністра і середнього перебігу Південного Бугу. З літописного повідомлення виходить, що тиверцям належав і нижній перебіг Дністра аж до Чорного моря. Курганний обряд поховання в області розселення хорватів, очевидно, не набув поширення. Кургани з трупопокладанням, що зустрічаються в Подністров'ї, швидше за все з'явилися тут унаслідок інфільтрації волинян. По всіх ознаках і похоронному інвентарі вони тотожні волинським курганам.

Як і в інших місцевостях колишнього антського регіону, в ареалі хорватів поховання, мабуть, відбувалися в ґрунтових могильниках, знайти які завжди дуже важко. Відомі тільки одиничні ґрунтові могильники з похованнями по обряду кремації.

Більш численні без курганні могильники з трупопокладанням. Вони знайдені переважно в Подністров'ї і підрозділяються на два типи: ґрунтові без яких-небудь наземних ознак; такі ж поховання, покриті кам'яними плитами. Як правило, могильники містять поховання якого-небудь одного з цих типів, і лише в п'яти могильниках зустрінуті поховання обох типів. Звичайно, не виключено, що поховань в під плитових могилах було значно більше, чим відомо в даний час. При оранці кам'яні плити звичайно прибирали з полів, і під плитові поховання перетворювалися на могили першого типу.

Які-небудь помітні відмінності між під плитовими похованнями і похованнями, не позначеними кам'яними плитами, ні в похоронному обряді, ні

в речових матеріалах не спостерігаються. Всі вони містять виключно трупопокладання із західним орієнтуванням. Глибина могильних ям коливається від 0,3 до 1,1 м. Як правило, небіжчиків ховали без трун. Залишки дерев'яних трун зафіксовані тільки в одиничних похованнях чотирьох могильників — Грицивці, Зелений Гай, Михалков, Палашевка. Звичайно в могильній ямі поміщався один небіжчик. Парні поховання (чоловіки і жінки) надзвичайно рідкісні. Як виняток зустрічаються і сімейні поховання — скелети дорослих і дітей під однією-двома плитами. В заповненні могильної ями іноді знаходять уламки гончарного глиняного посуду. Звичай бити глиняні горщики при похованнях відзначений і в інших областях стародавньої Русі [14; 194].

Найнадійнішою етнографічною ознакою мешканців півночі служать спіральні скроневі кільця. Вони знайдені в басейні Сейму, на Сулі і на середній Десні, тобто саме там, де локалізує це плем'я літопис. На заході мешканці півночі впритул стикалися з полянами. Межа між ними проходила приблизно по лінії, що сполучає гирла Удаю і Сейму. На північному заході мешканці півночі співмешкали з радимичами по вододілу Десни з Снова і Іпутя, а на північному сході — з в'ятичами по вододілу Десни і Оки. На південному сході територія племен сіверян охоплювала басейни Сейму, Псла і Ворскли. Тут мешканці півночі співмешкали вже з кочовими племенами. Перші курганні поховання в регіоні мешканців півночі відносяться до роменського часу. Очевидно, звичай споруджувати кургани розповсюдився тут в основному в IX ст. Грунтові могильники з трупоспалюванням, аналогічні тим, що відомі в дніпровському правобережжі, в сіверянському ареалі поки не знайдені. Судячи з волинцевських поховань, тут, як і в правобережній частині Подніпров'я, померлих ховали по обряду кремації в могильниках без наземних ознак. Третина поховань мешканців півночі поміщена в глиняні урни: рідше — в ліпні роменського типу, частіше — в гончарні.

Кургани з трупопокладаннями в під курганних ямах на території мешканців півночі вельми нечисленні. Значна їх частина доводиться на західні райони. Проте є кургани з ямними трупопокладаннями і в корінній області

мешканців Бурхливе слов'янське розселення в сіверянській землі відноситься до VIII ст., коли повсюдно і у великій кількості виникають поселення з роменською керамікою.

Спільність дніпровської і донської груп роменської культури свідчить про єдність їх походження. Відмінності між ними носять приватний характер і, мабуть, обумовлені перш за все територіальним розмежуванням цих груп.

Серед роменських поселень були укріплені і неукріплені. Влаштувалися городища або на мисах корінних берегів річок, або в болотистих долинах річок і, таким чином, одержували хороший природний захист. Частина городищ мала і штучні оборонні споруди — вали і рови. До городищ з напільної сторони звичайно примикали неукріплені поселення, за площею значно більші (1—1,5 га) [Додаток 16]. В деснянській частині роменського ареалу неукріплені поселення (села) часто розташовуються незалежно від городищ і характеризуються дещо більшою площею. Тут городищ взагалі набагато менше. Мабуть, така відмінність між північним і південним районами роменського ареалу обумовлена взаємостосунками слов'ян з сусіднім населенням. В середньому Придністров'ї носії роменської культури на півдні і південному сході співмешкали з племенами, що ворогували з ними. Постійна небезпека нападу зажадала споруджувати городищ. В північніших районах відношення слов'ян з балтським населенням, мабуть, були мирними. Перші слов'янські поселенці тут ще будували городища або використовували старі юхнівські укріплені поселення. Проте аборигенне населення мешкало на селах, які незабаром набули широке поширення і серед носіїв роменської культури. Житла, кераміка і вигляд матеріальної культури Подесення ті ж, що і на пам'ятниках південних районів ареалу роменської культури.

Житлами були прямокутні в плані напівземлянки, поглиблені в землю від 0,5 до 1,2 м. Розміри їх невеликі — 2,5—4 X 3—5 м. Глиняні печі, вирізані з материка або виліплені, займали один з кутів напівземлянки (звичайно — задній від входу).

На поселеннях, розташованих на піскуватих ґрунтах, іноді зустрічаються печі, складені з шматків болотяного залізняку. Конструкція стін жител стовпова. Майже на всіх досліджених поселеннях відкриті залишки господарських ям, округлих, овальних і прямокутних в плані [Додаток 14].

Ареал дніпровської групи роменсько-боршевської культури охоплює верхній і середній перебіг Ворскли, Псла і Сули, цілком басейн Сейму і поріччя Десни від гирла Сейму до гирла Снопоті. На південному сході територія цієї групи, мабуть, охоплює басейн р. Уда — правої притоки Сіверського Донця. Західна межа ареалу проходить приблизно від р. Лубни на Сулі до Чернігова і по правому берегу Десни підіймається вгору, захоплюючи басейн р. Судость. На цій ділянці окремі роменські поселення заходять і на Іпуть. Північно-східна і східна межа описуваної групи пам'ятників проходить по вододілу Дніпра з Окою і Доном.

Основним типом поселень волинцевського типу були села. Виключенням є лише Битіцьке городище, влаштоване на високому мисі корінного берега Псла і що мало штучні оборонні споруди. Топографічно села розміщувалися в порівняно невисоких мостах поблизу від води. Разом з невеликими відомі масштабні села, площею 6—7, 5 га.

Житлами служили напівземлянки зрубової або стовпової конструкції площею від 12 до 30 квартир м. По типу волинцевські будинки однакові з роменськими. Печі, складені з глини або вирізані в глиняному материковому останцю, знаходилися, як правило, в кутку. Проте виявлені житла і з неслов'янським інтер'єром, в яких опалювальні пристрої займали середнє положення.

На заході дана група кривичів впритул стикалася з латгалами і литовцями. Від оз. Освейське західна межа кривитьського розселення опускалася на південь, перетинаючи Західну Двіну поблизу гирла Дріси. Правобережна частина басейну Десни, лівої притоки Західної Двіни, належала кривичам

Розповсюдження браслетоподібних скроневих кілець із зав'язаними

кінцями дає можливість детально змалювати кривитьську територію. На півдні смоленсько-полоцькі кривичі впритул стикалися з дреговичами і радимичами. Кривитьсько-дреговиська межа проходила приблизно по лінії Заславль — Борисов — Шклов — гирло Остра (лівої притоки Сожи). Майже всі труположення на сіверянській землі мають західне орієнтування. Похоронені, обернуті головою на схід, тут одиничні. Східне орієнтування померлих було поширено також біля кочових племен Північного Причорномор'я. Тому мабуть, що труположення, обернуті головами на схід. У IX ст. в області розселення смоленсько-полоцьких кривічей довгі кургани змінюються круглими (півсферичними), на вигляд не відмітними від синхронних насипів інших східно-слов'янських земель [63; 79].

Не всі круглі кургани Полоцької і Смоленської землі залишені слов'янами. Для курганних могильників слов'ян характерне скупчене розташування похоронних насипів. Кургани, як правило, недалеко відстоять один від одного і часто зливаються своїми підставами. Деякі могильники утворилися з декількох груп, віддалених один від одного на значну відстань, але завжди усередині такої групи безладно розкидані кургани «тиснуть» один до одного.

Звичайно слов'янські кургани насипали з ґрунту, узятото тут же, навкруги місця зведення насипу. Тому навкруги курганів утворювалися кільцеві рови різної ширини і глибини, іноді декілька, що мають, перемичок. Ці рови мали ритуальне значення. Як і раніше, в епоху поховань в довгих курганах, в ровах, ймовірно, запалювали багаття або декілька багать.

Як і раніше поширений звичай кремації померлих на стороні. Залишки трупоспалювання, зібрані з похоронного багаття, поміщалися в круглих курганах абсолютно так само, як і в довгих. Між довгими і круглими курганами кривичів і в пристрої насипів, і в деталях похоронного обряду спостерігається повна спадкоємність. Така ж спадкоємність виявляється і при зіставленні речових інвентарів цих пам'ятників. Як і в довгих курганах, відсоток урнових поховань в круглих насипах невеликий. Положення урн при залишках

спалювання в круглих курганах абсолютне таке ж, як і у валоподібних насипах. Серед ліпних урн круглих курганів переважають горщики з конічним туловом, округлими плічками і злегка відігнутих віночком. Це такий же посуд, який вище віднесений до другої групи кераміки довгих курганів. Схожість спостерігається не тільки у формі, але і в технології виготовлення [90; 104].

Серед поховань в круглих курганах більшість позбавлена речей. Прикраси і предмети одягу, як і в раніше згорали на похоронному багатті. В поховання потрапляли лише окремі речі, що перегоріли або розплавлені, і дуже рідко зустрічаються предмети, що не побували у вогні.

Абсолютна більшість трупопокладання смоленсько-полоцьких кривичів має спільнослов'янське орієнтування. Насипи з похованнями головою на схід зустрічаються в невеликому числі. Є також одиничні кургани з меридіональними трупопокладаннями, мабуть, залишені слов'янізованими фінами [24;85].

В'ятитьські кургани другого типу містили похоронні домовини, складені з дерева. В курганах поблизу д. Західна похоронні камери були зрубовими. Розміри їх від 2, 2 X 1, 1 до 1, 75 X 0, 5 м. Зверху камери були покриті плахами, а знизу мали підлогу з добре підігнаних дощок. Висота камер до 0, 35 — 0, 45 м. Всі вони обвуглені. Похоронні споруди згорали усередині насипу вже після того, як був споруджений курган.

Кожна похоронна камера була своєрідною усипальною, де зберігалися залишки декількох трупоспалювань, вчинених на стороні в різний час. Вхід в камери завалювали камінням, тому доступ в них був завжди можливий, варто було тільки відсунути валуни. При розчищенні камер знайдені скупчення кальцинованих кісток або у вигляді суцільного шару завтовшки 10—20 см, або п'яти-семи купок. Окрім розсипаних кісток, на підлозі домовин зустрінуті урни з прахом і порожні горщики, очевидно ритуального призначення. Вся кераміка ліпна.

Кургани з похоронними домовинами специфічні, але не складають етнографічної особливості в'ятитьському ареалу. Подібні кургани відомі і в

області розселення радимичів, і мешканців півночі, а також в басейні верхнього перебігу Дону [47;25].

У багатьох в'ятитьських курганах з похованнями по обряду трупоспалювання зафіксовані кільцеві стовпові огорожі. Це огорожі-частоколи, споруджені із стовпчиків, укопаних в окремі ямки або одну загальну канаву. Стовпові огорожі знайдені в східно-слов'янських курганах, що укладають як спалювання, так і трупо положення, на широкій території від басейну Прип'яті на південному заході до Суздальської землі на північному сході. Очевидно, що звичай влаштовувати стовпові огорожі був поширений в східно-слов'янському середовищі.

Померлих ховали по спільнослов'янському ритуалу — на спині, головою на захід. Східне орієнтування померлих зафіксовано у в'ятитьському регіоні в одиничних випадках.

Як правило, у в'ятитьських курганах знаходиться одне трупо положення. Сімейні поховання порівняно рідкісні, в них померлі лежать або обидва на горизонті, або в різних ярусах. Часто застосовувалися довблені, рідше — дощаті труни. Іноді померлого завертали в березову кору або накривали її шаром. Як вже наголошувалося, зафіксовані поховання в дерев'яних камерах-домовинах.

Еволюція похоронного обряду біля в'ятичей йшла в тому ж напрямі, що і у більшості інших східно-слов'янських племен: най ранішими були трупо положення на горизонті, поховання в під курганних ямах розповсюдилися в пізніший період.

На території радимичів кургани з похованнями по обряду трупоспалювання нечисленні. Основна частина їх знаходиться по берегах великих річок — Сожи, Іпуті. Відомі такі кургани і на дрібніших дніпровських притоках. Береги інших малих річок, мабуть, у той час ще не були освоєні слов'янами [41; 146].

Особливістю радимитьського ареалу є різке переважання курганів з трупоспалюванням на місці. При цьому спалювання проводилося в більшості

випадків не на горизонті, а на так званій підсипаючій. Перш за все споруджували нижню частину кургану висотою від 0,35 до 1 м (від 1/5 до Б загальної висоти насипу) з горизонтальним верхом.

Залишки похоронних багать звичайно мають овально округлі контури. Кальциновані кістки часто не збирали в купку, а залишали незайманими. В таких випадках можна бачити, що померлих клали на багаття в напрямі захід — схід. Проте визначити, в яку сторону була направлена голова померлого, не вдається [46;213].

На радимитьській землі зафіксовано декілька випадків неповного трупоспалювання. В таких курганах на багаттях відкриваються частково обуглені скелети. За частіше неспалена виявляється верхня частина померлого, але відомі випадки спалювання ніг і нижньої частини тулуба небіжчика. В деяких курганах наголошено на орієнтуванні померлого.

У тих же могильниках, де є кургани з похованнями на горизонті, в ареалі радимичів зустрічаються насипи з трупопокладання вище за горизонт, на спеціальних підсипаючих. Але якщо за панування обряду трупоспалювання звичай поховань на підсипаючих був вельми поширений, то з відмиранням кремації він став рідкісним. Підсипаючі мали висоту від 0,2 до 0,7 м і лише в окремих випадках досягали 1—2 м. Ритуальне багаття розпалювали на підсипаючій і, коли він догорав, на його залишки клали померлого.

Положення померлих в радимитьських курганах переважно спільнослов'янське: чоловіків і жінок ховали у витягнутому положенні, на спині, головою на захід. Разом з тим радимитьський ареал характеризується значним числом труположень з східним орієнтуванням. Ця межа властива похованням чоловіків. В парних похованнях померлі, як правило, орієнтовані в протилежних напрямках: чоловіки — головою на схід, жінки — на захід. Дуже рідко зустрічаються жінки, похоронені головою на схід.

Курганні поховання з східним орієнтуванням померлих не є специфічною особливістю радимитьського ареалу, а мають ширше розповсюдження, незалежне від племінних територій східного слов'янства. Як

вже наголошувалося, ця особливість успадкувалася слов'янами від балтських аборигенів [19; 137].

Не всі круглі кургани Полоцької і Смоленської земель залишені слов'янами. Для курганних могильників слов'ян характерне скупчене розташування похоронних насипів. Кургани, як правило, недалеко відстоять один від одного і часто зливаються своїми підставами. Деякі могильники утворилися з декількох груп, віддалених один від одного на значну відстань, але завжди усередині такої групи безладно розкидані кургани «тиснуть» один до одного. Навпаки, курганні насипи дослов'янського населення не утворюють компактних груп, а віддалені один від одного на значну відстань — від 30-50 до 300-400 м.

Звичайно слов'янські кургани насипали з ґрунту, узятото тут же, навкруги місця зведення насипу. Тому навкруги курганів утворювалися кільцеві рови різної ширини і глибини, іноді декілька, що мають, перемичок. Ці рови мали ритуальне значення. Як і раніше, в епоху поховань в довгих курганах, в ровах, ймовірно, запалювали багаття або декілька багать.

Дослідивши особливості та закономірності еволюції соціально-топографічної структури слов'янських поселень Східної Європи у VIII—IX ст. можемо відзначити, що в цей період спостерігається деяке нівелювання культур слов'янського населення розташованої на захід від середнього Дніпра лісової зони і лісостепових областей межиріччя Лозини і Дніпра. Колишні відмінності, виразно спостережувані в керамічному матеріалі, дещо стираються. Так, у дреговитській землі відомо три типи курганних трупопокладань: поховання на материках, поховання в насипі і поховання в під курганних ямах. Картографування цих типів не знаходить яких-небудь районів, де переважаючим був би один з них.

У межиріччі нижнього Дніпра і Дністра, в басейнах Дністра і Лозини, а також в Прикарпатті антська культура празько-пеньківського вигляду поступово трансформується в культуру VIII—IX ст., яка відноситься до типу Луки-Райковецької. На колишній антській території Повість минулих років

локалізує три племена — хорватів, тиверців і уличів. Які-небудь помітні відмінності між підплитовими похованнями і похованнями, не позначеними кам'яними плитами, ні в похоронному обряді, ні в речових матеріалах не спостерігаються. Всі вони містять виключно трупоположення із західним орієнтуванням. Глибина могильних ям коливається від 0,3 до 1,1 м. Як правило, небіжчиків ховали без трун.

Найнадійнішою етнографічною ознакою мешканців півночі служать спіральні скроневі кільця. Вони знайдені в басейні Сейму, на Сулі і на середній Десні, тобто саме там, де локалізує це плем'я літопис. Судячи з волинцевських поховань, тут, як і в правобережній частині Подніпров'я, померлих ховали по обряду кремації в могильниках без наземних ознак. Третина поховань мешканців півночі поміщена в глиняні урни: рідше — в ліпні роменського типу, частіше — в гончарні.

Особливістю радимитського ареалу є різке переважання курганів з трупоспалюванням на місці.

Таким чином, аналізуючи VIII-IX ст. в контексті соціально-топографічної структури слов'янських поселень Східної Європи можна говорити про значне нівелювання меж між культурами Середнього Подніпров'я та Північних територій східноєвропейського простору.

Розділ 4 Матеріальна культура та господарство слов'янського населення Східної Європи в У-ІХ ст.

Найістотнішою ознакою культури празько-корчацького типу є кераміка. Вона представлена переважно високими горщиками з пересічно конічною основою, злегка звуженим горлом і коротким віночком. Найбільше розширення завжди доводиться на верхню третину висоти судин. Поверхня горщиків звичайно коричнева, іноді дещо згладжена. Орнамент відсутній, лише зрідка зустрічаються горщики з косими насічками по верхньому краю віночка. Вся кераміка виготовлена без допомоги гончарного круга [93; 162].

Пам'ятники з празько-корчацькою керамікою на східно-слов'янській території відомі в південній частині Прип'ятського басейну, на Тетереві, у верхів'ях Буга, Дністра, Лозини і в Закарпатті. Для диференціації слов'янської кераміки на локально-етнографічні групи першорядне значення мають цілі судини.

У придністровських землях разом з празько-корчацькою керамікою досить широко представлений глиняний посуд празько-пеньківського типу, залишений іншим слов'янським угрупованням третьої четверті I тисячоліття н.е.

Вироби із заліза знайдені одиницями. Виняток становлять ножі, зустрінуті на багатьох поселеннях. Вони звичайно мають пряме лезо, злегка дугоподібну спинку і клиноподібний черешок. Довжина їх з черешком 5—10 см.

Основним заняттям слов'янського населення V— VII ст., що залишив старовини з празько-корчацькою керамікою, було землеробство, про що свідчать і топографія поселень, і зернові ями, зафіксовані на них, і деякі речові знахідки (серпи, уламки жорен, глиняні «хлібці») [93; 171].

У поселеннях празько-пеньківського типу Провідною формою ліпного посуду є горщики із слабопрофілірованим верхнім краєм і овальним або округлим туловом. На відміну від горщиків празько-корчакського типу, найбільше розширення у них доводиться на середню частину висоти, горло і дно звужено і приблизно рівне по діаметру. Інший тип судин — біконічні горщики з

різким або закругленим ребром, що доводиться знову-таки на середину висоти. Серед них є судини з короткою відігнутою шийкою і без шийки. Крім того, на поселеннях знаходять глиняні сковорідки і зрідка миски.

Кераміка, як правило, товстостінна з домішками деревини, поверхня нерівна, іноді шорстка. Орнаменту на посуді немає. Лише як виняток зустрічаються горщики з насічками по краю віночка, з наліпним валом.

Металеві предмети на пеньківських поселеннях нечисленні. Серед них зустрічаються прикраси — пальчаті і зооморфні фібули, браслети з потовщеними кінцями, пряжки і фігурні бляшки від поясу, дротяні спіральні скроневі кільця, сережки так званого пастирського типу, бронзова фігурка лева [99; 178].

Найцікавішу і численнішу категорію знахідок в кладах і на пеньківських поселеннях складають фібули. Вони належать до декількох типів. Фібули щитків утворені з двох щитків, сполучених заломленою напівкруглою дужкою. Лицьові сторони їх орнаментовані звичайно концентричними кругами і спіралями. Пальчаті фібули мали напівкруглий щиток з п'ятьма-сімома виступами. Лицьові сторони їх часто орнаментовані. Щитки антропоморфних і зооморфних фібул прорізні. Численні широкопластинчаті фібули. Вони бронзові, шарнірні з прогнутою пластинчастою спинкою ромбічною ніжкою, трохи виступаючою вперед. Орнамент — з точкових і прокреслених ліній.

Вся кераміка з пам'ятників колочинського типу виготовлена без допомоги гончарного круга. Найбільше поширення набули горшкообразні судини [Додаток 3].

Основою господарства племен, що залишили колочинські старовини, як свідчать знахідки, були землеробство і скотарство. Мисливство, рибна ловля і інші промисли, очевидно, мали другорядне значення.

Культурні напластовання на поселеннях тушемлінсько-банцерівської культури бідні знахідками. Найбільш численні фрагменти кераміки, виготовленої домашнім способом без допомоги гончарного круга. Найпоширенішими були судини горшкоподібних типів тюльпановидної, біконічної і пересічноконічних форм. Горщики великих розмірів (іноді до 40—45 см в діаметрі) призначалися для зберігання продуктів, менших розмірів (до 25—30 см в діаметрі) — для приготування їжі. Ці судини ліпилися з глини з домішкою деревини. Часто зовнішня поверхня їх шорстка від виступаючих зерен деревини. Колір поверхні різний: сірий, жовтий, темно-сірий, брудно-коричневий. Орнаменту немає. Другу, менш численну групу кераміки утворюють мископодібні горщики і миски. Вони виділяються і по характеру обробки поверхні — лощеної або підлощеної. Кількість лощеної кераміки на різних пам'ятниках різна [Додаток 5].

Кераміка тушемлінсько-банцерівського вигляду зустрічається також в окремих похованнях довгих і синхронних з ними півсферичних курганів.

Крім виготовлення посуду глина використовувалася для вироблення інших предметів: риболовецьких грузил, прясельць і намист. Найбільш поширені біконічні прясельця з отвором великого діаметру. Деякі з них прикрашені циркульним або наколеним орнаментом.

Численні матеріали свідчать про розвиток на поселеннях залізооброблених ремесел, хоча залізні предмети при розкопках досить рідкісні. Добуванням заліза з болотяних руд займалися майже на кожному селі, про що говорять знахідки шлаків і шматочків руди, а в окремих випадках — і залишків домених печей.

Асортимент залізних виробів на пам'ятниках тушемлінсько-банцерівського типу різноманітний. З сільськогосподарських знарядь звичні серпи і серповидні ножі. На деяких поселеннях зустрічаються ножі, сокири, коси, рибальські гачки, підково образні застібки, наконечники копій і стріл [Додаток 5].

Звичні також знахідки залізних наконечників стріл. Вони трилопатеві і

черешки мають обширний регіон розповсюдження.

Знайдені на тушемлінсько-банцерівських пам'ятниках і предмети спорядження коня і вершника — вудила, шпори, пряжки. Всі вони з шпилькою і гачками на кінцях.

У господарській діяльності племен, що залишили дані старовини, дана роль, належала землеробству. Про це свідчать і знахідки знарядь праці (серпи, сокири), і велика кількість обгорілого зерна різних сільськогосподарських культур (ячмінь, м'яка пшениця, жито, просо, овес, горох, боби).

Поза сумнівом, розвиненим було у той час і скотарство. Розводили всі відомі в даний час види домашніх тварин. Серед них на першому місці стоїть корова (понад 40%) і свиня (32, 7%).

Мисливство і риболовля мали другорядне значення. Основними об'єктами полювання були лось, кабан, ведмідь, куниця, лисиця і заєць. Про рибальство свідчать знахідки грузил, гачків, острог і блешні.

Найпоширенішою формою глиняного посуду мощинського населення були товстостінні горщики сірого кольору. Поверхня їх шорстка або горбиста через значну домішку деревини і великий пісок. Втім нерідко поверхню загладжували. Судини малопрофіліровані, найбільше розширення їх доводиться на середину висоти. Вони мають округлі плічки і плавно відігнутий віночок. Орнамент на судинах, як правило, відсутній. Невелика частина їх прикрашена неглибокими насічками і вдавленими по краю віночка або різноманітними (трикутними, овальними, прямокутними) вдавленими на шийці і плічках [Додаток 7].

Другу групу мощинської кераміки складають судини з лощеною і підлощеною поверхнею. Вони відрізняються ретельністю виготовлення, тісто щільніше, з домішкою дрібного піску. Поверхня судин коричневого або чорного, рідше сірого кольору. Сліди лощіння звично горизонтальні.

Ця група кераміки представлена горщиками і мисками. Більшість горщиків має ту ж форму, що і судини з шорсткою поверхнею, але відрізняються від них меншими розмірами. Інший тип тієї ж групи складають горщики з високим

прямим або трохи відігнутиим віночком і більш менш різким переходом до тулова, що потім звужується.

Серед предметів з кольорових металів, крім виробів, прикрашених емаллю, знайдені фібули, пряжки, головні віночки, браслети, персні, трапецієвидні доважки.

Предмети з виємкуватою емаллю такого ж вигляду, як в мощинській колекції, відомі на широкій території від Південно-східної Прибалтики до Волго-Окського басейну і Середнього Подніпров'я. За походженням предмети з емаллю пов'язані з Південно-східною Прибалтикою. Проте в V—VI ст. єдиного центру виготовлення різнотипних виробів з виємчатою емаллю вже не існувало. Очевидно, багато хто з них зроблений в місцевих майстернях по оригінальних зразках [Додаток 6].

Одним з характерніших ознак старовин типу Луки-Райковецької служить кераміка. Якої-небудь чіткої грані між керамікою празько-корчакської і типу Луки-Райковецької не існує. Склад глиняного тесту, випалення, спосіб формування судин і асортимент форм залишається колишніми. Розвиток йшов від судин малопрофілірованих із заломленим всередину краєм або з коротким прямим віночком до судин більш профільованих з відігнутиим Б-видним краєм. Паралельно з розвитком профілізації судин відбувається зміна їх пропорцій — судини стають нижчими і ширшими. На відміну від празько-корчакської, позбавленої орнаменталізації кераміки, посуд типу Луки-Райковецької іноді прикрашений різними узорами — заціпами або насічкою по віночку. На стінках судин зустрічається ямковий або нерівний хвилястий і лінійний орнамент.

Глиняний посуд типу Луки-Райковецької характерний тільки для частини ареалу культури празько-корчакської кераміки. В інших його частинах розвиток кераміки йшов іншими шляхами. В цей час на обширній слов'янській території відбувається значна культурна диференціація. В цьому, мабуть, потрібно бачити диференціацію слов'ян на окремі племена [Додаток 12].

Етнографічні особливості одягу волинян, древлян, полян і дреговичів,

безперечно, загальні. Для всіх цих племен характерні простота і скромність одягу, відсутність нагрудних доважок, нечисленність браслетів і розповсюдження однотипних прикрас — перстнеподібних скроневих кілець і перснів спільнослов'янських типів. Тільки великозернисті металеві намиста у складі шийних намист виділяють дреговичів серед інших племен південно-західної групи.

Що стосується древлянських курганів, то речовий матеріал небагатий. Найпоширенішими скроневими прикрасами були перстневоподібні кільця двох типів — із зімкнутими кінцями і півоборитними.

Шийні намиста відкриті в багатьох древлянських курганах, але полягають вони звичайно з двох — чотирьох намистин. Дуже рідко намиста налічують більше число намистин і мають ще доважки. Найчастіше зустрічаються скляні позолочені намиста циліндрової, трапецієвидної форми, а також аналогічні одинарні і подвійні пронизування [Додаток 8].

Полянські поховання в підкурганних ямах, як правило, не містять речових матеріалів. В комплексі жіночих прикрас немає таких, які були б характерні тільки для Полянського ареалу. Всі речі мають вельми широке розповсюдження і належать до спільнослов'янських типів.

Скроневі прикраси представлені головним чином перстневоподібними кільцями. Звичайно скроневі кільця знаходять біля голови покійної поодиноці або по два. Як виняток зустрічаються до п'яти — семи кілець, нанизаних на ткану стрічку, оточуючі голову. Які-небудь інші залишки головного убрання в курганах не зустрінуті.

На руках жінок в похованнях частіше знаходять тільки персні — дротяні гладкі або виті. Браслети зустрічаються рідко. Звичною знахідкою є залізні ножі. Зрідка зустрічаються шиферні прясельця.

Поховання полян, як правило, не супроводжуються глиняними судинами. Горщики зустрінуті тільки в десяти похованнях Київського некрополя і поодиноці — в курганах Вишгороду і Ромашок. На полянській землі відомо досить багато поховань з дерев'яними відрами. З предметів озброєння знайдені тільки наконечники копій.

Речовий інвентар древлянських курганів із спалюванням дуже малочисленний. Мабуть, прикраси і приладдя одягу згорали на похоронних багаттях. Тому в похованнях зустрічаються бронзові і скляні сплави. Одиначні предмети, що не піддалися дії вогню.

Біля дреговичів були поширені перстневоподібні скроневі кільця. Звичайно дреговитьська жінка носила по декілька перстневоподібних кілець — від двох до дванадцяти. Порівняно багаті дреговитьські шийні намиста. Середина положення в них займають одна-дві великі металеві намистини, покриті великою зерниною. Найбільш численні у складі намист різні скляні намиста — досить багато скляних позолочених і посріблених, ще більше кольорових. Переважають сині намистини, потім — жовті, сірі і коричневі [Додаток 10].

Поховання чоловіків в дреговитьських курганах, як правило, не містять речей. Тільки в одиначних похованнях знайдені чотирикутні і інші пряжки і поясні кільця, залізні ножі, кресала і зрідка персні. Ножі, шиферні і глиняні прясельця і на ножицях наголошено в похованнях жінок. В похованнях чоловіків і жінок зустрічаються глиняні горщики, звичайно поставлені біля ніг померлого, в окремих випадках — біля голови.

В північній частині дреговитьського ареалу речі в курганних трупоположеннях зустрічаються частіше. Окрім предметів загально слов'янських типів, тут знайдені металеві спіральки, що служили прикрасами одягу, спіральні персні, зірчасті пряжки і поясні бляшки латгальських типів.

Всі ці предмети знаходять численні аналогії в пам'ятниках литовсько- латинських

племен. Оскільки деякі дреговитські знахідки в деталях відрізняються від прибалтійських, не можна пояснити їх появу в курганах виключно торговими зв'язками дреговичів з Прибалтикою. Та і при торгівлі предмети прикрас розходилися не повсюдно, а тільки там, де знаходили відповідне середовище.

Розглядаючи особливості матеріальної культури хорватських племен, то можна зазначити, що серед скроневих прикрас переважають перстневоподібні кільця з кінцями. Часто ці кільця виготовлені з чотиригранного дроту. Скроневі кільця цього типу зустрічаються по всій території розповсюдження ґрунтових могильників.

З інших предметів можна наголосити на залізній сокирі, шиферному прясельці, бронзовій голці і уламку кістяного шила.

Жіночий костюм похоронених в описуваних ґрунтових могильниках характеризується дуже невеликою кількістю прикрас. Тільки перстневоподібні скроневі кільця і дротяні персні зустрічаються повсюдно і відносно часто. Решта предметів одинична і тому не може характеризувати вигляд костюма даної групи слов'ян [93; 162].

Характерно для мешканців півночі те, що основою господарства населення, що залишило роменську культуру, було землеробство ріллі. Як і на синхронних правобережних поселеннях, тут знайдені широколопастні наральники, а також наральники іншого типу, які звичайно застосовувалися для старопахотних ґрунтів. Мотики і мотижки, зустрічаються на поселеннях, служили для обробітку присадибних ділянок. Залізні серпи мали досконалу форму, наближаючись до серпів часу стародавньої Русі.

Волинцевська кераміка істотно відмінна від роменської. Одним з основних її типів є горщики з високим вертикальним віночком і опуклими плічками. Їх чорна або темно-коричнева поверхня часто орнаментована лощеними і прокресленими вертикальними і перехрещуються лініями. Серед цих судин є як ліпні, так і гончарні.

Кераміка волинцевського типу не знаходить ні прототипів, ні аналогій

серед слов'янського глиняного посуду другої половини I тисячоліття н.е. Найближчі аналогії їй виявляються в салтовській культурі. Салтовський столовий посуд також має переважно чорну або темно-коричневу поверхню і лощіння у вигляді вертикальних або перехрещуючих смуг. В салтовській кераміці є форми, ідентичні або близькі волинцевським, хоча в цілому вона відрізняється значним різноманіттям [Додаток 17].

Характерними скроневими прикрасами мешканців півночі були спіральні кільця. Жінки носили їх по два — чотири з кожної сторони. Голова була прикрашена срібним пластинчастим віночком з дрібними підвісочками над лобом. Біля правої і лівої скроні привішували по декілька спіральних кілець. Біля однієї з скронь, окрім них, була довга дротяна доважка з 11 бубонцями.

Шийні прикраси сіверянських жінок не належать до поширених. Намиста зустрічаються в порівняно в небагатьох курганах. Шийні гривни належать до рідкісних знахідок в сіверянських курганах. Всі браслети з сіверянських курганів — пластинчасті і виті — належать до спільноруських типів. Вони, як і персні, — дротяні, пластинчасті, виті, і ін., відносяться до рідкісних знахідок в сіверянських курганах. Дуже рідкісні тут поясні пряжки і металеві гудзики.

Побутові предмети в сіверянських курганах дуже нечисленні. Це залізні ножі, кресала, глиняні горщики і дерев'яні відерка. Предмети озброєння і знаряддя праці в поховання не клали.

З сказаного видно, що сіверянські кургани характеризуються бідним речовим інвентарем. В цьому відношенні мешканці півночі можуть бути зіставлені із слов'янськими племенами дніпровського правобережжя — волинянами, древлянами і полянами.

Відмінною від попередньо згаданих є матеріальна культура слов'ян на Дону.

Для боршевських поселень характерна ліпна кераміка. За формою судин і орнаментатії боршевська кераміка тотожна роменській. Відмінності між ними носять приватний характер. Так, боршевські горщики в цілому більш приземисті,

ніж роменські; в боршевських пам'ятниках майже немає горщиків з вертикальною горловиною, звичних на роменських поселеннях; в тісті боршевських судин немає деревини; боршевські судини у меншій мірі орнаментовані, ніж роменські.

Основу господарства боршевського населення складало землеробство ріллі. На поселеннях знайдені залізні наральники того ж типу, що і на роменських пам'ятниках, серпи цілком досконалої форми, обгорілі зерна пшениці, іржі, ячменю, проса, гороху і бобів. Для зберігання зернових запасів споруджувалися ями.

Розвинене і бронзолivarне ремесло: знайдені глиняні і кам'яні тиглі, ливарні форми, пінцет. З кольорового металу робили прикраси. ГТятипроменеві і одне семипроменеве скроневі кільця і лунниці виготовлені місцевими майстрами по зразках.

Досить широко на боршевських поселеннях було розвинене косторізне ремесло. З кістки і рогу робилися вістря, наконечники стріл, голки для плетіння мереж, рукоятки, підвіски і т. п.; із зубів тварин — амулети [Додаток 19].

В'ятитьські кургани дуже багаті речовим інвентаром. В цьому відношенні вони істотно відрізняються від курганів південної частини східно-слов'янського регіону. Особливою різноманітністю речей характеризуються трупопокладання жінок, що дозволяє реконструювати у загальних рисах убрання жіночого костюма.

Характерні для в'ятичів семилопатеві скроневі кільця знайдені в сотнях жіночих поховань. Їх носили на головній стрічці з шкіри або тканини, іноді вплітали у волосся. Звичайно в одному похованні зустрічається по шість-сім семилопатевих кілець, але буває і менше — по чотири або по два кільця.

Окрім знахідок в курганах, семилопатеві кільця неодноразово знайдені на в'ятитьських поселеннях.

Одяг в'ятитьських жінок шився переважно з шерстяної матерії, але зустрінуті також залишки льняних і парчевих тканин. Замість гудзиків іноді використовувалися намиста і бубонці, але частіше гудзики були дерев'яними. Кілька разів зустрічаються в курганах і маленькі грибоподібні гудзики з бронзи

або білона. Поясні пряжки в жіночих похованнях майже не попадаються. Знайдені в курганах і залишки шкіряного взуття.

Шийні прикраси жінок склалися з гривень і намист. Не можна сказати, що шийні металеві обручі належать до характерних в'ятитських прикрас. В більшій частині в'ятитського ареалу, зокрема на верхній і середній Оці, вони майже не зустрічаються

З в'ятитських курганів походять шийні гривни декількох типів. Найраніші з них зроблені з чотиригранного дроту і закінчуються петлею і гачком.

В'ятитські намиста, як правило, складаються з великого числа намист, різноманітних формою і забарвленню. Частіше різнотипні намистини чергуються. Іноді до них додаються доважки. Найпоширенішими біля в'ятичів були кришталеві кулясті намистини.

До числа рідкісних належать нагрудні прикраси, що складаються з ажурних ланцюжків, на яких підвішувалися бубонці, пластинчасті металеві зображення птахів, ключів, гребенів. Частіше зустрічаються бубонці, що служили одиночними доважками до одягу [108;61].

Прикраси рук представлені браслетами і перснями. Серед браслетів виділені виті зав'язані, виті потрійні, виті 2 X 2, 2 X 3 і 2 X 4, дротяні, пластинчасті розіркнені і загнуті. У в'ятитських старовинах чисельно переважають браслети виті потрійні і четверні.

У в'ятитських жіночих похованнях майже завжди попадаються персні. Їх носили на пальцях обох рук числом від одного до десяти. Крім того, в окремих курганах на грудях померлою наголошено на зв'язках з двох- чотирьох перснів. Найпоширенішими біля в'ятичів були гратчасті персні.

У похованнях з трупопокладанням чоловіків у в'ятитських курганах речей немає або їх мало. Найчастіша знахідка — залізні ножі, які попадаються також і в похованнях жінок. В похованнях чоловіків часто зустрічаються залізні і бронзові пряжки, переважно ліровидні, але нерідко кільцеві і чотирикутні, а також поясні кільця.

Звичай класти в могилу зброю і предмети праці у в'ятичів не було поширено. Досить часто в похованнях чоловіків і жінок у в'ятитьських курганах бувають глиняні горщики. Майже всі вони виготовлені за допомогою гончарного круга і належать до звичних староруських горщиків курганного типу. Ставили їх, як правило, в ногах померлого і дуже рідкісно — біля голови. Це був язичницький ритуал, який поступово виходив з вживання.

Аналізуючи основні зразки культури радимичів, то можемо простежити, що у деяких радимитьських курганах зустрінуті браслети із стилізованими зміїними головами на кінцях. Різні прикраси з кінцями у вигляді зміїних головок належать до частих знахідок в пруських землях Прибалтики. Про розповсюдження культу змії серед балтів свідчать не тільки ці знахідки, але і письмові джерела [90; 112].

У складі намист звичні скляні різних кольорів, а також позолочені і посріблені. Залізні ножі і глиняні горщики, як завжди, попадаються і в чоловічих, і в жіночих похованнях. В поховання чоловіків замість горщиків іноді ставили дерев'яні відра.

Зустрінуті в радимитьських курганах зіркоподібні (променисті) пряжки знаходять балтійське походження. Перераховані предмети є балтськими за походженням, але це не значить, що в курганах, де вони знайдені, обов'язково поховані балти.

Вельми різноманітне убрання жіночого костюма смоленсько-полоцьких кривичів. Характерними скроневими прикрасами, як вже наголошувалося, були браслетоподібні зав'язані кільця. Вони прикріплялися за допомогою шкіряних ремінців до головного убору типу російської кички з твердою основою.

Головний убір виготовлявся з берести і тканини, тому в повному вигляді він не зберігся. Іноді такі убори прикрашалися металевими і скляними предметами. Дуже часті в знахідках шийні намиста, складені з намист, а іноді і металевих доважок. Для багатьох намист властиве поєднання скляних позолочених і сердолікових намист. Скляні позолочені або посріблені намистини

бочонковидної або циліндрової форми найбільш поширені в ареалі смоленсько-полоцьких кривичів. Намиста з скла різноманітні за кольором і формою і належать до типів, поширених на широких просторах стародавньої Русі [91; 127].

Браслети і персні належать до спільноруських типів: браслети — виті зав'язані, товстопроволочні і пластинчасті, а персні — дротяні, виті, рубчасті, пластинчасті і щитки. Зустрічаються вони повсюдно, але далеко не у всіх курганах.

Неодноразово знайдені підковоподібні застібки для плащів або накидок. До приладдя одягу відносяться також невеликі металеві гудзики грибоподібної або кулястої форми.

У похованнях і чоловіків і жінок попадаються залізні ножі і глиняні горщики. Горщики переважно поставлені біля ніг. Ножі носили біля поясу, де їх звично і знаходять при розкопках. Наголошено на випадках розміщення залізних ножів на грудях або біля плечових кісток похороненого, що свідчить про ритуальне значення цих предметів в слов'янських похованнях.

Одиничними знахідками в кривитьському ареалі представлені залізні наконечники стріл, серпи, коси, риболовецькі гачки, долото, плішня і кістяні гребені.

Про надзвичайну різноманітність і багатство культури кривичів Пскова свідчать знахідки цілого ряду курганів: знайдені металеві браслети і персні спільноруських типів. У похованнях чоловіків зрідка зустрічаються поясні пряжки і кільця.

У дуже небагатьох курганах зустрінуті залізні ножі. Іноді вони лежали біля поясу, іноді — в області ключиці або плечових кісток.

Окрім звичних для східно-слов'янських старовин пластинчастих браслетів, у новгородських курганах північно-західного околичного регіону у великій кількості знайдені широкі пластинчасті браслети, а також товсті плосковипуклі.

Більшість поховань в курганах Новгородчини не містить урн і позбавлене речей. Вся кераміка ліпна. Формою, тесту і випаленню вона співвідноситься з

глиняним посудом з сопок, віднесеним вище до першого типу. Це мало профіліровані горщики, досить приземисті, із злегка округлими в профілі плічками, що звужуються донизу. Судини зроблені з грубої глини із значною домішкою дресви або піску [68; 162].

Як і в раніший час, речовий матеріал звичайно згорав на похоронних багаттях. В похованнях опиняються лише одиничні і випадкові предмети. Кілька разів в похованнях зустрінуті бронзові ліровидні пряжки і залізні ножі. З Воймеріцьких курганів із спалюванням відбуваються скляні намиста голубого і синього кольорів, бронзові спіральки, браслети і бляшка з тисненням. Носили новгородські жінки і складні головні убори.

У курганах північно-західних районів Новгородської землі знайдені бронзові застібки. Вони належать до різних типів, і багато хто з них має аналогії в прибалтійських старовинах.

У чоловічих похованнях новгородсько-словенських слов'ян попадаються ліровидні і інших типів пряжки, поясні кільця і бляшки. При трупопокладаннях чоловіків і жінок звичні залізні ножі і глиняні горщики староруських форм. Проте більшість поховань чоловіків позбавлена речей.

Археологічні матеріали служать найважливішим джерелом висвітлення соціально-економічного життя східно-слов'янського суспільства в період, передуючий складанню державності. Фрагментарні свідчення письмових джерел підтверджують висновки, одержані на основі даних археології.

Основним заняттям слов'ян другої половини I тисячоліття н.е. було сільське господарство, причому провідною галуззю його було землеробство. Як показують дані мовознавства, археології і етнографії, початок землеробства у слов'ян сходить до глибокої старовини. До часу, що слов'яни, займали родючі лісостепові області Східної Європи, досягли значних успіхів в розвитку землеробства. Південні території східно-слов'янського миру дещо обгонили північні в сільськогосподарській діяльності. Цьому сприяли не тільки природні умови, але і стародавні традиції [50;244].

Одним з важливих показників господарства і економіки слов'янського

суспільства періоду, що розглядається, служить характер поселень. При виборі місць для них, поза сумнівом, бралися до уваги перш за все господарські вигоди. Слов'янські поселення другої половини I тисячоліття н.е. відображають осілий спосіб життя, вони влаштовувалися по берегах річок і озер в таких місцях, де були ділянки, придатні для землеробства. Це торкається не тільки південних районів східнослов'янського розселення, але і північних: населення, що залишило сопки і довгі кургани, займало головним чином такі місцевості, які, як показують ґрунтові карти, були найбільш придатні для сільськогосподарської діяльності.

При розкопках слов'янських поселень одержані дані, які прямо свідчать про розвиток землеробства. На багатьох поселеннях знайдені землеробські знаряддя — залізні наральники, сошники, мотики, серпи, коси, а також продукти землеробської праці.

Південній частині східно-слов'янської території застосовувалися вельми близькі формою і розмірам широколопатні наральники з плічками. Вони симетричні, з широкою, у вигляді рівнобедреного трикутника, робочою частиною, часто потовщеною за допомогою пластин наварів, і звуженої трубіції. Робилися наральники з одного шматка заліза. Для них характерні наступні розміри: довжина 16—21, 5 см, ширина лопаті 8—12 м, ширина втулки 6—8 см. Розширена лопать і вузька, майже розімкнена втулка дозволяє припускати, що ці наконечники належали знаряддю типу рала з полозом, що використовується на порівняно легких ґрунтах [90; 116].

Одиничними знахідками представлені в південних землях східнослов'янського розселення і наконечники без плічок.

У другій половині I тисячоліття н.е. перші залізні наконечники орних знарядь з'являються і в лісовій зоні Східної Європи. В основному це наральники без плічок.

Тягловою силою для роботи знаряддями ріллі як південного типу, так і північного був у слов'ян кінь. Про широке використання коня для обробки ріллі в епоху стародавньої Русі говорять письмові джерела і зображення на

мініатюрах. На підставі непрямих даних можна зтверджувати, що при обробці орних ділянок і в другій половині I тисячоліття н.е. застосовувався кінь.

У господарстві слов'янських племен лісової зони Східної Європи в цей період помітне місце належало землеробству підсічки. При цьому ділянка, обчищена від лісу, дуже скоро виснажувалася і переставала давати урожай через три-чотири роки. Це примушувало слов'ян залишати старі ділянки і вирубувати нові. Така система землеробства вимагала величезної кількості землі і примушувала селитися порівняно невеликими селищами.

Очевидно, підсіка застосовувалася в основному при розширенні орних полів, для освоєння нових ділянок землі під ріллю. Панувала ж перелогова система землеробства [84;262].

У лісостеповій зоні були масштабні, вільні від лісових масивів ділянки, тому тут разом з перелогом, очевидно, виникла система сівозміни — двухполе або трьохполе. Швидше за все і в лісовій смузі в останніх століттях I тисячоліття н.е. на старопахотних землях виробилася така ж система сівозміни.

Допоміжними знаряддями при обробці орних земель були невеликі рокові мотижки. Вони застосовувалися також для очищення знарядь ріллі від налиплої землі. Виготовлялися мотижки з широких частин рогів благородних оленів і складалися із злегка загостреного плоского леза і невеликої втулки.

Основним знаряддям для розчищення лісових ділянок під ріллю була сокира. Деякі з сокир спеціально призначалися для вирубування лісу. Вони залізні, масивні, з подовженим вузьким клиновидним лезом і закруглюючим обухом. Знахідки таких сокир на пам'ятниках східно-слов'янських племен нечисленні, але повсюдні [87;239].

Зібраний з полів урожай в південних землях зберігався в зернових ямах — спеціальних льохах, округлих в плані, грушовидної форми, виритих в материковому ґрунті. Ями такої форми, що закривалися дерев'яною кришкою, краще зберігали зерно. Стінки їх або обпалювалися, або зміцнювалися плетеною лозою. Крім того, були поширені великі глиняні судини-зерновики. В північній смузі обмолочене зерно, очевидно, зберігалось в спеціальних наземних спорудах.

Разом із землеробством велике місце в господарській діяльності східних слов'ян займало тваринництво. Кісткові залишки виявлені при розкопках багатьох поселень і дають вичерпне уявлення про склад стада. Перше місце усюди повинне бути відведено великій рогатій худобі. Кістки великої рогатої худоби складають до 50% (а на деяких поселеннях — і більш) остеологічного матеріалу, пов'язаного з домашніми тваринами. Очевидно, стада великої рогатої худоби були найважливішим багатством слов'янської общини. М'ясо його уживалося в їжу, крім того, велика рогата худоба використовувалася для отримання молока і молочних продуктів, а в південних землях східно-слов'янської території, можливо, і як тяглова сила в землеробстві ріллі.

Друге місце в остеологічній колекції східно-слов'янських поселень другої половини I тисячоліття н.е. належить кісткам свині, третє — дрібної рогатої худоби, четверте — коням. Вівці і кози використовувалися для отримання молочних продуктів і шерсті. Ймовірно, в звичний час м'ясо коня не йшло в їжу, і ця тварина служила для господарських потреб. Тому кісткові залишки, що є головним чином харчовими покидьками, не визначають місця коня у складі стада. Крім використання коня як робочої сили в господарстві і землеробстві, нею користувалися для верхової їзди [89; 129].

Помітне місце в господарській діяльності східних слов'ян в другій половині I тисячоліття н.е. належало мисливству і рибному лову. Основними знаряддями полювання на звіра служили лук і спис. Залізні наконечники стріл знайдені на багатьох слов'янських поселеннях. Більшість з них не пристосовано спеціально для полювання, але могло бути використано при цьому. Спеціально мисливськими були кістяні наконечники стріл, що нерідко зустрічаються на пам'ятниках лісової зони східно-слов'янської території, і деякі залізні наконечники. Для полювання на птаха і дрібних звірів широко застосовувалися силки і ловецькі мережі.

Мисливству і рибальству належала підсобна роль в господарстві слов'янського населення при пануючому значенні землеробства і скотарства.

З сільським господарством дуже тісно зв'язані такі види діяльності, як прядіння, ткання, деревообробка і виготовлення виробів з кістки. Вони забезпечували потреби в одязі, в житлі і побутових речах ще в глибокій старовині.

У археологічному матеріалі виразно характеризується обробка дерева — будівництво жител і господарських приміщень, виготовлення побутового і господарського інвентаря. Проте дерево на слов'янських поселеннях другої половини I тисячоліття н.е. зберігається дуже погано, тому про деревообробку доводиться судити на основі знахідок різноманітних знарядь праці. Повсюдні знахідки залізних сокир — універсального знаряддя при обробці дерева. За допомогою тесла виготовлялися довбленеві вироби — човни, корита, колоди і т.п. Неодноразово знайдені залізні ложкарі — інструменти для виготовлення столового посуду і ложок. Зустрічаються також долота і свердла. Розрізнені, але вельми численні матеріали свідчать про те, що східні слов'яни в другій половині I тисячоліття н.е. були знайомі з багатьма видами обробки дерева, зокрема з виготовленням дерев'яного посуду [70;241].

У господарському житті східних слов'ян VI— IX ст. значне місце займало також виготовлення знарядь і інших виробів з кістки і рогу. Скотарство і мисливство давали в необмеженій кількості необхідний матеріал для таких занять. Предмети з кістки і рогу, ймовірно, виготовлялися майже в кожному будинку, і цією справою займалися до IXст. ще не ремісники-фахівці. При виготовленні виробів кістка або ріг підлягали декільком операціям — випаровувалися, оброблялися ножем, полірувалися, свердлилися.

Прядіння, як свідчать повсюдні знахідки прясець, було широко поширеною галуззю господарської діяльності. Прядінням, очевидно, займалися майже в кожному будинку, в кожній сім'ї. Прядіння волокна проводилося за допомогою дерев'яного веретена з прясельцями. Прясельця, зроблені переважно з глини, мали різну форму: відомі дископодібні, циліндрові і ін.

Металообробка перш за все ковальська справа характеризується складними процесами, що вимагали спеціальних знань і практичних навиків.

Тому металургійні ремесла досить рано виділилися в окремі галузі господарської діяльності. Ними займалися ремісники — ковалі і ливарники.

Залізообробне ремесло східних слов'ян напередодні утворення староруської держави знаходилося на достатньо високому ступені розвитку.

Для VI -VII ст. характерні ще порівняно вузький асортимент виробів і прості технологічні прийоми. Багато предметів цілком виковувалися з кричного заліза або неоднорідної маловуглецевої сталі. Гарт сталевих виробів і наварювання сталі на залізну основу фіксується на порівняно небагатьох предметах [56;78].

У VII—VIII ст. спостерігається значний підйом залізообробного виробництва. Аналіз металографії залізних виробів, знайдених при розкопках поселень в різних регіонах східно-слов'янського розселення, показав, що ковалі володіли складними прийомами зварки заліза із сталлю. Відомо було принаймні два способи отримання сталі. Для виробництва деяких виробів застосовувалася комбінація із сталевих і залізних смуг. Широко поширена і термічна обробка сталевих знарядь праці, що складається з гарту. Таким чином, слов'янські ковалі володіли цілим рядом технологічних операцій, характерних для порівняно розвиненого ковальського ремесла.

Обробка кольорових металів була менш поширеною галуззю господарської діяльності слов'ян в другій половині I тисячоліття н.е. Майстри-ювеліри жили і працювали на порівняно небагатьох поселеннях того часу, обслуговуючи своїми виробами сільськогосподарську округу. Необхідно помітити, що умови для розвитку бронзолivarного і ювелірного ремесел на східно-слов'янській території були менш сприятливі, ніж для залізообробного і ковальського виробництв. Якщо запаси болот'яного залізняку, широко поширеного по всій Східній Європі, були майже необмеженими, то покладів руд кольорових металів на місці ремісники не мали. Тому вироби з цих металів зустрічаються при археологічних розкопках в невеликій кількості [93; 162].

У останній чверті I тисячоліття н.е. разом з куванням, слов'янські

ювеліри широко застосовували техніку тиснення. Такі виготовлені поясні бляшки і скроневі кільця волинського типу.

Сировиною для східнослов'янських ювелірів служив, очевидно, лом кольорових металів, а також візантійські і арабські монети. Відсутність власної сировини для ювелірної справи якоюсь мірою, аж до створення державності, стримувала розвиток цього виробництва і накладала відбиток на характер виробів.

Найбільш широко на слов'янських поселеннях і в могильниках представлена кераміка. Очевидно, в господарській діяльності східних слов'ян помітне місце належало виготовленню глиняного посуду. В VI—VII ст. на більшості східно-слов'янських поселень неподільно панувала ліпна кераміка.

Ліпні горщики, миски і сковороди робилися, найімовірніше, в кожній сім'ї. Особливих навиків для їх виготовлення не вимагалось, а сировина була майже повсюдно.

Разом з ліпним посудом починаючи з VIII ст. поступово розповсюджується і витісняє її кераміка, зроблена на гончарному крузі місцевими, слов'янськими ремісниками. Іноді можна прослідити поступовий перехід від ліплення до гончарного круга. Знайдені горщики, зроблені від руки, але підправлені на крузі.

Ліпну кераміку обпалювали в домашніх печах, але для виготовлення посуду за допомогою гончарного круга знадобилися спеціальні гончарні печі. Виготовлення глиняного посуду перестало бути справою кожної сім'ї, домашнім ремеслом, воно зосереджується в руках майстрів-ремісників, що забезпечували своєю продукцією населення цілої округи.

Протягом усього 1-го тисячоліття культура східних слов'ян зберігала спільні риси. Житлом для людей служили навіземлянки або землянки із плетеними чи зрубними стінами і вогнищем, а з V ст. пічкою- кам'янкою. Кераміка була ліпною, інколи оздоблювалася взірними узорами. Тенденції до формування матеріальної культури посилювалися спільністю діалектних говорів, створюючи сприятливий ґрунт для консолідації слов'ян.

Складання разом з сільським господарством, промислами і домашніми

ремеслами відособлених галузей економічного життя, ставить питання про розвиток у слов'ян обміну і торгівлі.

Отже, зміни, що відбулися у суспільному житті східних слов'ян У-ІХ ст. (удосконалення техніки та технології землеробства, піднесення ремесла, пожвавлення торгівлі, розклад родового-общинного ладу, класова диференціація) сприяли створенню фундаменту, на якому в ІХ ст. зросла могутня будова Давньоруської держави.

Висновки

Провівши наукове дослідження відповідно до мети та завдань роботи, ми можемо зробити наступні висновки:

- Проаналізувавши стан і ступінь дослідження проблеми, визначити рівень і повноту її джерельного забезпечення ми дослідили, що потужна історіографічна база, та значний комплекс археологічних досліджень дають можливість з достатньою часткою вірогідності говорити про топографічну структуру слов'янських поселень Східної Європи в У-ХІ ст. Що проте не дає права говорити про повне розкриття питання в історичні науки, адже новітні дослідження джерельної та археологічної бази ставлять перед науковцями нові і нові завдання. Але археологія належить до тих наук, джерельна база яких постійно зростає. Застосування сучасних методик під час дослідження нових пам'яток дає змогу по-новому висвітлювати складні, часто дискусійні проблеми дописемного та писемного періодів історії.
- Простеживши процеси зародження ранньосередньовічних слов'янських поселень, диференціювати соціально-топографічні особливості слов'янських культур в У-УІІ ст. можна сказати, що на підставі аналізу археологічних матеріалів V— VII ст. та наукових досліджень, на початку раннього середньовіччя (V—VII ст.) за матеріалами археології виділяється декілька масштабних культурних угруповань: культура празько-корчацького типу, культура празько-пеньківського типу, колочинського типу, тушемлінсько-банцеровська і мощинська культури, представлені довгими курганами і сопками. Носії цих культур безпосередньо або як субстрат взяли найактивнішу участь в генезисі східнослов'янського населення.
- З'ясувавши особливості та закономірності еволюції слов'янських поселень в УІІ-ІХ ст., варто відзначити, що в контексті соціально-топографічної структури слов'янських поселень Східної Європи можна говорити про значне нівелювання меж між культурами Середнього Подніпров'я та Північних територій східноєвропейського простору.

- Висвітлюючи ключові аспекти матеріальної культури слов'янських поселень Східної Європи в У-ІХ ст., проблеми зовнішніх та внутрішніх культурних впливів в слов'янському середовищі, господарські аспекти ми дослідили, що протягом усього 1-го тисячоліття культура східних слов'ян зберігала спільні риси. Житлом для людей служили навіземлянки або землянки із плетеними чи зрубними стінами і вогнищем, а з V ст. пічкою-кам'янкою. Кераміка булап ліпною, інколи оздоблювалася взірними узорами. Тенденції до формування матеріальної культури посилювалися спільністю діалектних говорів, створюючи сприятливий ґрунт для консолідації слов'ян. Складання разом з сільським господарством, промислами і домашніми ремеслами відособлених галузей економічного життя, ставить питання про розвиток у слов'ян обміну і торгівлі.

Отже, зміни, що відбулися у суспільному житті східних слов'ян У-ІХ ст. (удосконалення техніки та технології землеробства, піднесення ремесла, поживавлення торгівлі, розклад родового-общинного ладу, класова диференціація) сприяли створенню фундаменту, на якому в ІХ ст. зросла могутня будова Давньоруської держави.

Через ряд факторів, зокрема замалі часові рамки, відведені на написання дипломної роботи в навчальному плані, поза межами дослідження залишився суттєвий пласт недослідженого археологічного матеріалу, що дозволив би більш точно реконструювати соціально-топографічну структуру слов'янських поселень Східної Європи У-ІХ ст. Можливо, ці дані знайдуть своє відображення в наступних наукових дослідженнях.

Використана література

Джерела

1. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. вейса. М., 1960.
2. Константан Багрянородный. Сочинения «о фемах» и «о народах». СПб, 1899.
3. Константин Багрянородный. Об управлении государством.— ИГАИМК, 91, 1934.
4. Летописец Переяславля Суздальского. М, 1851.
5. Мишулин А. В, 1941. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э»— ВДИ, 1.
6. Новгородская летопись.— Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов. М.; Л, 1950.
7. ПВЛ, I — Повесть временных лет, т. I. М.; Л, 1950.
8. ПСРЛ, I — Полное собрание, русских летописей. Т. I. Лав-рентьевакая летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. М, 1962.
9. ПСРЛ, II — Полное собрание русских летописей. Т. II. Ипатьевская летопись. Л, 1926.
10. ПСРЛ, VII — Полное собрание русских летописей. Т. VII. Летопись по Воскресенскому списку. СПб, 1856.
11. ПСРЛ, XV — Полное собрание русских летописей. Т. XV. Летописный сборник, именуемый Тверской летописью. СПб, 1863.
12. ПСРЛ, XX — Полное собрание русских летописей. Т. XX. Львовская летопись. СПб, 1910—1914.
13. ПСРЛ, XXII — Полное собрание русских летописей. Т. XXII. Русский хронограф. СПб, 1911.
14. Прокопий из Кесарии. Война с готами. М, 1950.
15. Псковские летописи. М.; Л, 1941,1.
16. Феофилакт Симокатта. История. М, 1957.

Дослідження та публікації

- 17.Абаев В. И., 1965. Скифо-европейские изоглоссы. М.
- 18.Аванесов Р. И., 1947. Вопросы образования русского языка в его говорах.— Вестник МГУ, 9.
- 19.Аванесов Р. И., 1949. Очерки русской диалектологии. М.
- 20.Авдусин Д. А., Тихомиров М.Н., 1950. Древнейшая русская надпись.— Вестник АН СССР, 4.
- 21.Авдусина Г. А., 1962. Три курганные группы у Звенигорода.— В кн.: Историко-археологический сборник. А. В. Арцихов-скому к 60-летию со дня рождения и 30-летию научной, педагогической и общественной деятельности. М.
- 22.Алексеев В. П., 1962. Антропология Салтівського могильника.— МАУ,
- 23.Алексеев Л. В., 1966. Полоцкая земля в IX—XIII вв. М.
- 24.Алексеев Л. В., Сергеева З. М., 1973. Раскопки курганов в Восточной Белоруссии.— КСИА, 135.
- 25.Алексеева Т. И., 1973. Этногенез восточных славян по данным антропологии. М.
- 26.Андріяшев А. М., 1887. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. Киев.
- 27.Андріяшев О., 1926. Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV в.— В кн.: Київ та його околиця в історії і пам'ятках. Київ.
- 28.Антонович В. Б., 1878. Очерк истории великого княжества Литовского до половины XV ст. Киев.
- 29.Антонович В. Б., 1879. Археологические находки и раскопки в Киеве и в Киевской губ. в течение 1876 г.— ЧИОНЛ, I.
- ДО Антонович В. Б., 18936. Раскопки в стране древлян.— МАР, И.
- ^ Антонович В. Б., 1897. О типах погребений в курганах Киевской губ.— Труды VIII АС. М., IV.
- 32.Артамонов М. И., 1962. История хазар. Л.
- 33.Арциховский А. В., 1930а. Курганы вятичей. М.

34. Арциховский А. В., 1936. Раскопки 1930 г. в Новгородской земле.— СА, I.
35. Арциховский А. В., 1937. В защиту летописей и курганов.— СА, IV.
36. Арциховский А. В., 1956. Археологическое изучение Новгорода.— МИА, 55.
37. Багалея Д. И., 1882. История Северной земли. Киев.
38. Баран В. Д., 1959. Раскопки на поселении I тысячелетия н. э. в с. Рипневе (Рипнев II) Львовской обл. в 1957 г.— МДАПВ, 2. Баран В. Д., 1961. До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу у межиріччі Дністра і Західного Бугу.— МДАПВ, 3. Баран В. Д., 1963. Раннеславянское поселение у с. Рипнева ? (V/
39. Баран В. Д., 1972. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. Київ, т—
- ¹ 40. Баран В. Д., 1980. Славянские древности V в. н. э. (по материалам ^ Поднестровья).— Тезисы докладов советской делегации на IV Международном конгрессе славянской археологии. М.
41. Березовець Д. Т., 1952. Харівський скарб.— Археологія, VI.
42. Березовець Д. Т., 1953. До питання про літописних сіверян.— Археологія, VIII.
43. Березовець Д. Т., 1963. Поселения улицей нар. Тясмине.— МИА, 108.
44. Березовець Д. Т., 1967. Новые раскопки в с. Вольщцево.— В кн.: Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг. Киев, 1.
45. Браичевский М. Ю., 1951. Работы на Пастерском городище в 1949 г.— КСИИМК, XXXVI.
46. Браичевський М. Ю., 1952. Пастирський скарб 1949 р.— Археологія, VII.
47. Браичевський М. Ю., 1955. Нові розкопки на Пастирському городищі.— АП, V.
48. Браичевский М. Ю., 1960. Новые находки VII—VIII вв. н. э. на Пастырском городище.— КСИА АН УССР, 10.

49. Винников А. З., Мойса И. П., 1977. Раскопки славянских памятников на р. Воронеже.— АО 1976 г.
50. Виноградов К. Я., 1925. Древнейшие следы культуры славян и финнов в Воскресенском у. Московской губ. Воскресенск.
51. Винокур И. С., 1960. Раскопки двух древлянских курганов.— Научный ежегодник Черновицкого университета за 1959 г.
52. Гамченко С. С., 1888. Житомирский могильник. Житомир.
53. Гамченко С. С., 1901. Раскопки в бассейне р. Случи.— Труды XI АС. М., 1.
54. Головацкий Я., 1880. Археологические раскопки курганом, произведенных А. С. Уваровым в имении Вотне Могилевской губ.— Виленский вестник, 228.
55. Голубева Л. А., 1979а. Весь, скандинавы и славяне в X—XI вв.— В кн.: Финно-угры и славяне. Л.
56. Гопак В. Д., 1976. Техника кузнечного ремесла у восточных славян во второй половине I тысячелетия н. э. (Днепровско-Днестровское междуречье).— СА, 2.
57. Городцов В. А., 1926. Болотное Огубское городище.— Труды ТИМ, 1.
58. Городцов М. В., 1928. Вятические курганные погребения близ д. Мякининой Московской губ. и у.— Труды Секции археологии Института археологии и искусствознания РАНИОН, М., IV.
- ^ 59. Грушевский А. С., 1901. Очерк истории Турово-Пинского княжества. I Пинское Полесье. Исторические очерки. Киев, ч. I.
- \ 60. Грушевський М., 1898. Анти («Avrai», «Antes»), уривок з історії \ України — Руси.— Записки Наукового товариства ім. Шевченка, Львів, XXI, I.
61. Грушевський М. С., 1904. Історія України-Руси. Львів, I.
62. Грушевський М., 1910. До питання про розселення вятичів.— Записки Наукового товариства ім. Шевченка, Львів, ХСVIII.
63. Довнар-Запольский М. В., 1891. Очерк истории кривичской и

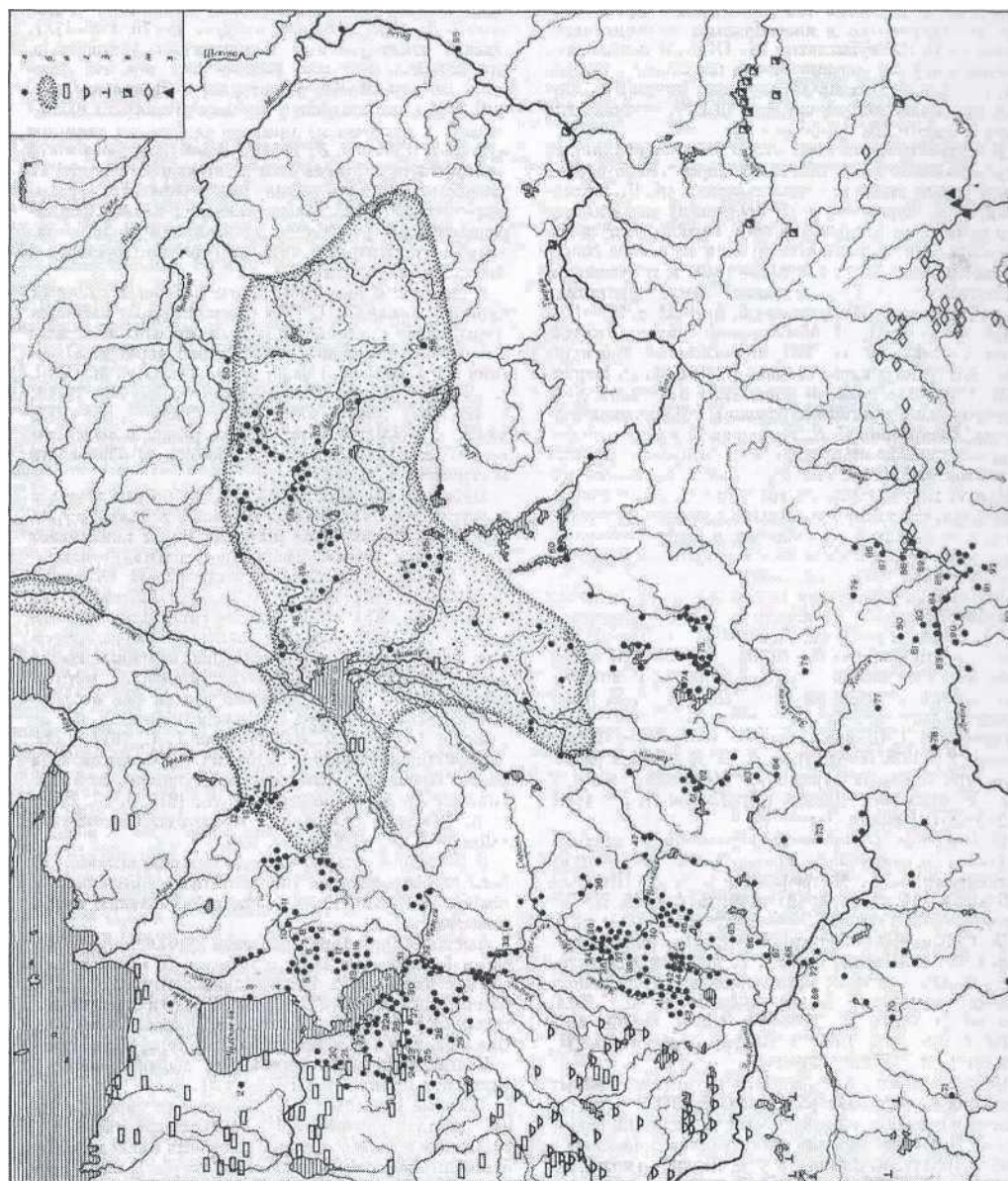
- дреговичской земель до конца XII столетия. Киев.
64. Ефименко П. П., Третьяков П.Н., 1948. Древнерусские поселения на Дону.— МИА, 8.
 65. Заверняев Ф. М., 1960. Селища бассейна р. Судости.— СА, 3.
 66. Завитневич В. З., 1890а. Из археологической экскурсии в Припятское Полесье.— ЧИОНЛ, 4.
 67. Зайцев А. К., 1975. Черниговское княжество.— В кн.: Древнерусские княжества X—XIII вв. М.
 68. Керцелли Л. Г., 1876. Отчет о раскопках курганов в Смоленской губ.— ИОЛЕАЭ, XX.
 69. Керцелли Н.Г., 1878—1879. Отчет о произведенной им раскопке курганов Рузского и Подольского уездов Московской губ.— ИОЛЕАЭ, XXXI.
 70. Кирьянов А.В., 1956. История земледелия Новгородской земли X—XV вв. (по археологическим данным).— МИА, 65.
 71. Кравченко Я. М., 1979. Исследование славянских памятников на Стугне.— В кн.: Славяне и Русь. Киев.
 72. Кравченко Н. М., 1980. Раскопки и разведки в Среднем Поднепровье.— АО 1979 г.
 73. Краснов Ю. А., 1978. Опыт построения классификации наконечников пахотных орудий (по археологическим материалам Восточной Европы).— СА, 4.
 74. Крейтон В.Н., 1913. Археологические разведки и раскопки в Псковской губ. в течение лета 1912 г.— Труды Псковского археологического общества, 9.
 75. Крейтон В.Н., 1914. Археологические разведки и раскопки в Псковской губ. в течение лета 1913 г.— Труды Псковского археологического общества, 10.
 76. Кухаренко Ю. В., 1965. Могильник Брест-Тришин.— КСИА, 100.

77. Кухаренко Ю.В., 1968. Древнейшие курганы волынян.— In: Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus di-catus. Wroclaw; Warszawa; Krakow.
78. Поболь Л. Д., 1973. Раннесредневековые древности Белоруссии (VI—IX вв. н. э.) — In: Berichte über den II Internationalen Kongress für Slawische Archäologie. Berlin, III.
79. Поболь Л. Д., 1974. Древности середины и третьей четверти I тысячелетия н. э. в Белорусском Поднепровье.— В кн.:
80. Рыбаков В. А., 1952. Проблема образования древнерусской народности.— ВИ, 9.
81. Рыбаков В. А., 1953а. Древние русы.— СА, XVII.
82. Рыбаков В. А., 1953б. Искусство древних славян.— В кн.: История русского искусства. М., I.
83. Рыбаков В. А., 1956. Остромирова летопись.— ВИ, 10.
84. Рыбаков В. А., 1959. [Рец.] «Нариси стародавньої історії Української РСР».— СА, 3.
85. Рыбаков В. А., 1960. Спорные вопросы образования Киевской Руси.— ВИ, 9.
86. Рыбаков В. А., 1963. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. М.
87. Рыбаков В. А., 1964. Первые века русской истории. М.
88. Седов В. В., 1952. Антропологические типы населения северо-западных земель Великого Новгорода.— КСИЭ, XV.
89. Седов В. В., 1972. Формирование славянского населения Среднего Поднепровья.— СА, 4.
90. Седов В. В., 1973. Восточные славяне в VI-XIII вв., 306 с..
91. Спицын А. А., 1903г. Удлиненные и длинные русские курганы.— ЗОРСА, V, 1.
92. Спицын А. А., 1905а. Владимирские курганы.— ИАК, 15.
93. Тихомиров И. А., 1914. Славянское заселение Ярославской губ.— Труды IV областного историко-археологического съезда в Костроме.

94. Тихомиров М. И., 1947. Происхождение названий «Русь» и «Русская земля».— СЭ, VI-VII.
95. Тихомиров М. Л., 1954. Значение Древней Руси в развитии русского, украинского и белорусского народов.— ВИ, 6.
96. Топоров В.Н., Трубачев О. И., 1962. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М.
97. Третьяков Л. Н., 1947. Анты и Русь.— СЭ, 4.
98. Третьяков П. Л., 1948. Восточнославянские племена. М.
99. Третьяков Л. Я., 1949. Археологические памятники древнерусских племен.— Ученые записки ЛГУ, сер. историч. наук, 13.
100. Третьяков П. Л., 1953. Восточнославянские племена. М.
101. Третьяков П. В., 1964. К вопросу о балтах и славянах в области Верхнего Поднепровья.— *Slavia Antiqua*, XL
102. Третьяков Л. Я., 1965. О древностях середины и третьей четверти I тысячелетия в южных частях Верхнего Поднепровья.— СА, 4.
103. Третьяков Л. Л., 1966. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.; Л. Третьяков Л. Л., 1968. О древнейших русах и их земле.— В кн.: Славяне и Русь. М.
104. Третьяков П. Я., 1969. Об истоках культуры роменско-боршевской древнерусской группировки.— С А, 4.
105. Третьяков П. щ 1970. У истоков древнерусской народности. Л.
106. Третьяков П. Е., 1974. Древности второй и третьей четвертей I тысячелетия н. э. в Верхнем и Среднем Подесенье.— В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л.
107. Шахматов А. А., 1908. Разыскание о древнейших русских летописных сводах. М.
108. Шахматов А. А., 1911. Древние ляхские поселения в России.— Славянство. СПб., 4—6.
109. Шахматов А. А., 19196. Повесть временных лет. Пг.

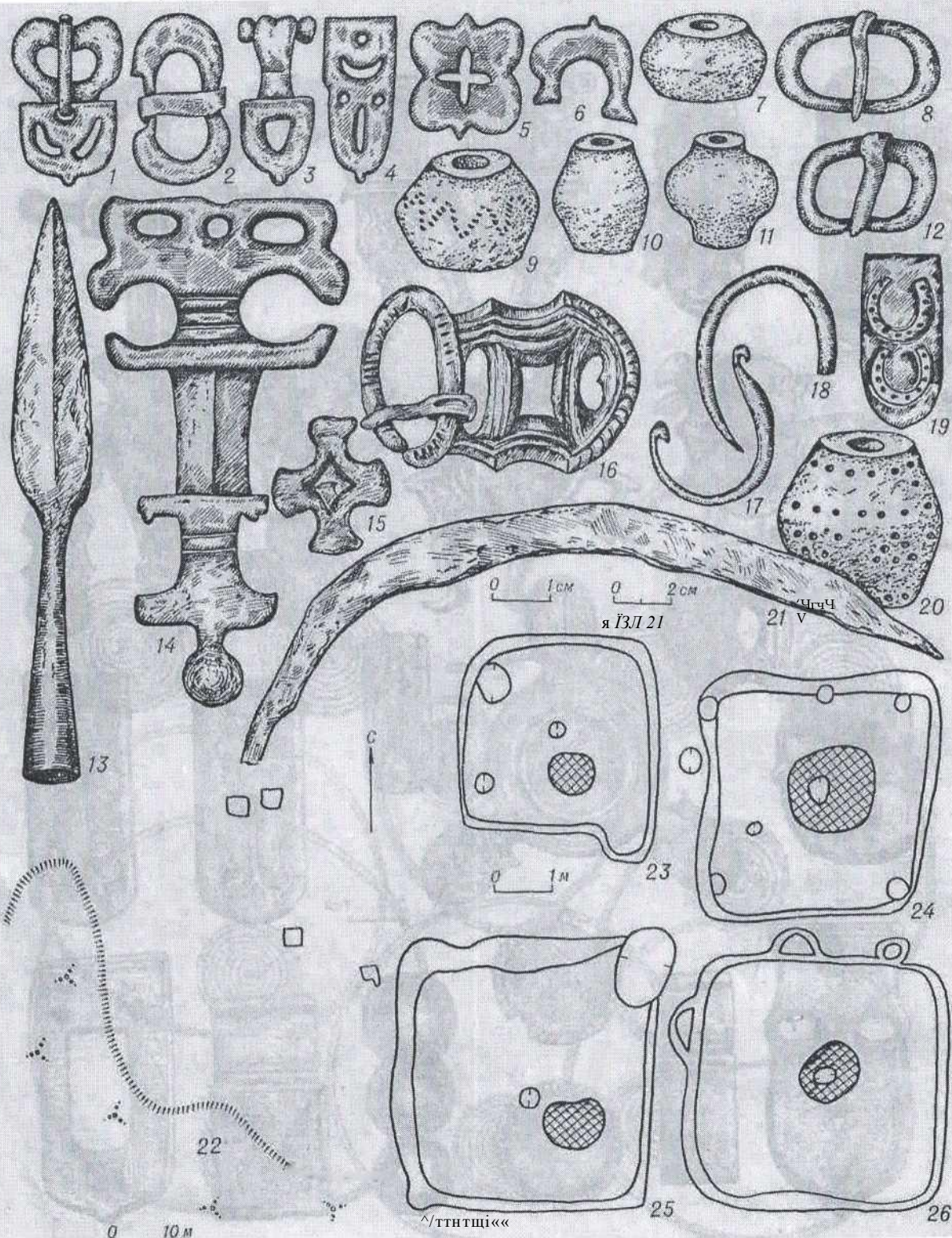
110. Шмидт Е. А., 1970а. К вопросу об этнической принадлежности женского инвентаря из смоленских длинных курганов.— МИСО, 7.
111. Шмидт Е.А., 1970б. О культуре городищ-убежищ левобережной Смоленщины.— В кн.: Древние славяне и их соседи. М.
112. Шмидт Е.А., 1970в. Об этническом составе населения Гнез- дова.— С А, 3.
113. Шмидт Е.А., 1971. Особенности формирования культуры восточнославянского племени кривичей.— In: Actes du VII Congres International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Praha, 2.
114. Штыхов Г. В., 1971. Археологическая карта Белоруссии. Памятники железного века и эпохи феодализма. Минск.

Додаток 1 Подорож до довгих кургані

- А) могильники з довгими курганами
- Б) територія тісноо розселення сопок
- В) кам'яні могильники
- Г) ґрунтові могильник латлагів
- Д) Східно литовські кургани
- Е) пізньодняківські городища
- Ж) пам'ятки мошинської культури
- З) ранні кургани в'ятичів

Додаток 2 Старожитності колочинського типу

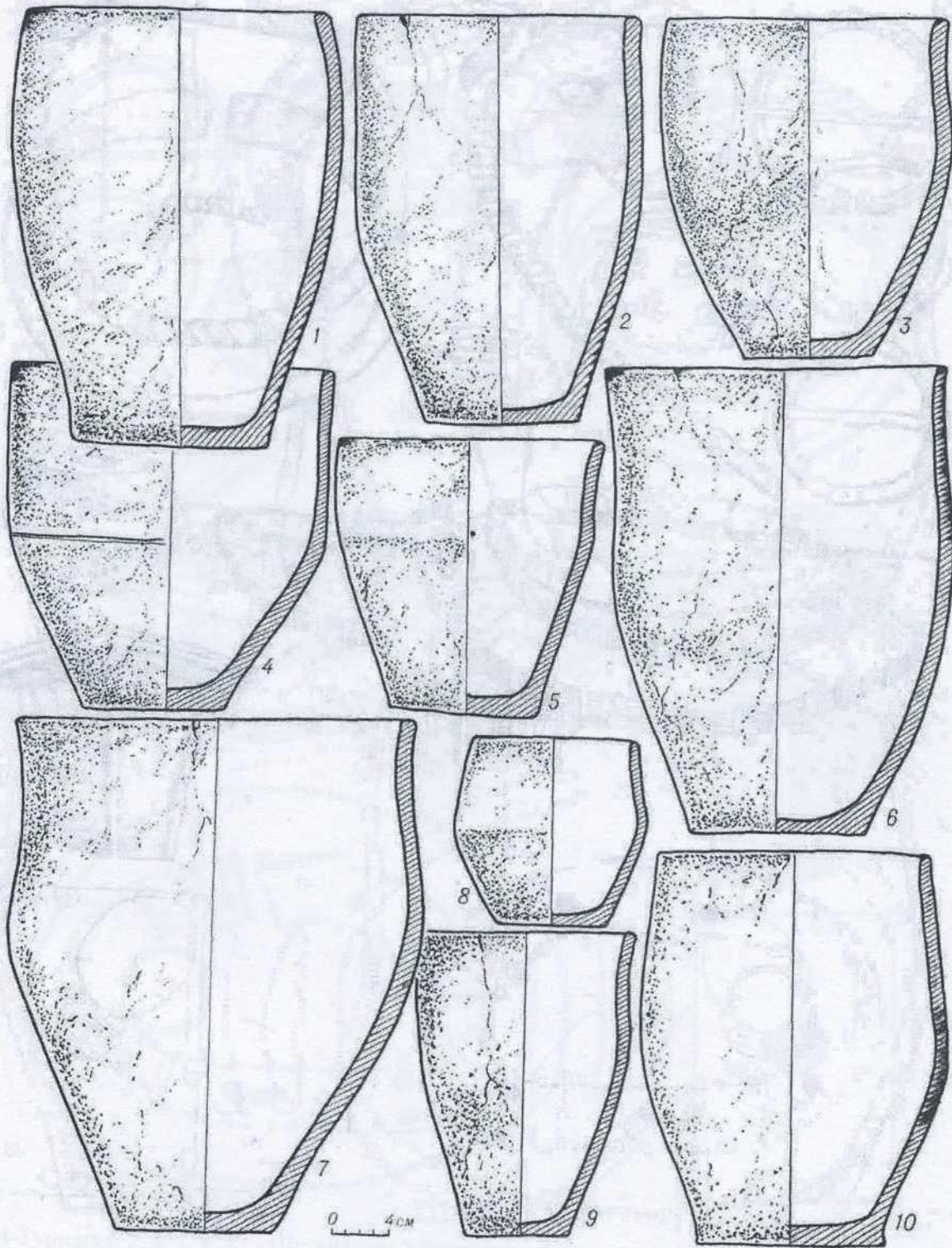
1-6- Лебязе; 7, 8ЛІСняжий; 9-11, 13, 17, 21, 24 — Колонии; 14—16 — — Новий Кветунь; 18 Бихів; 19 — Бердиж; 20 — Хохлов Вир; 22, 25 — Лавриків Ліс; 26 — 23 — Левка Бугор; Колодезний

— план

Бугор

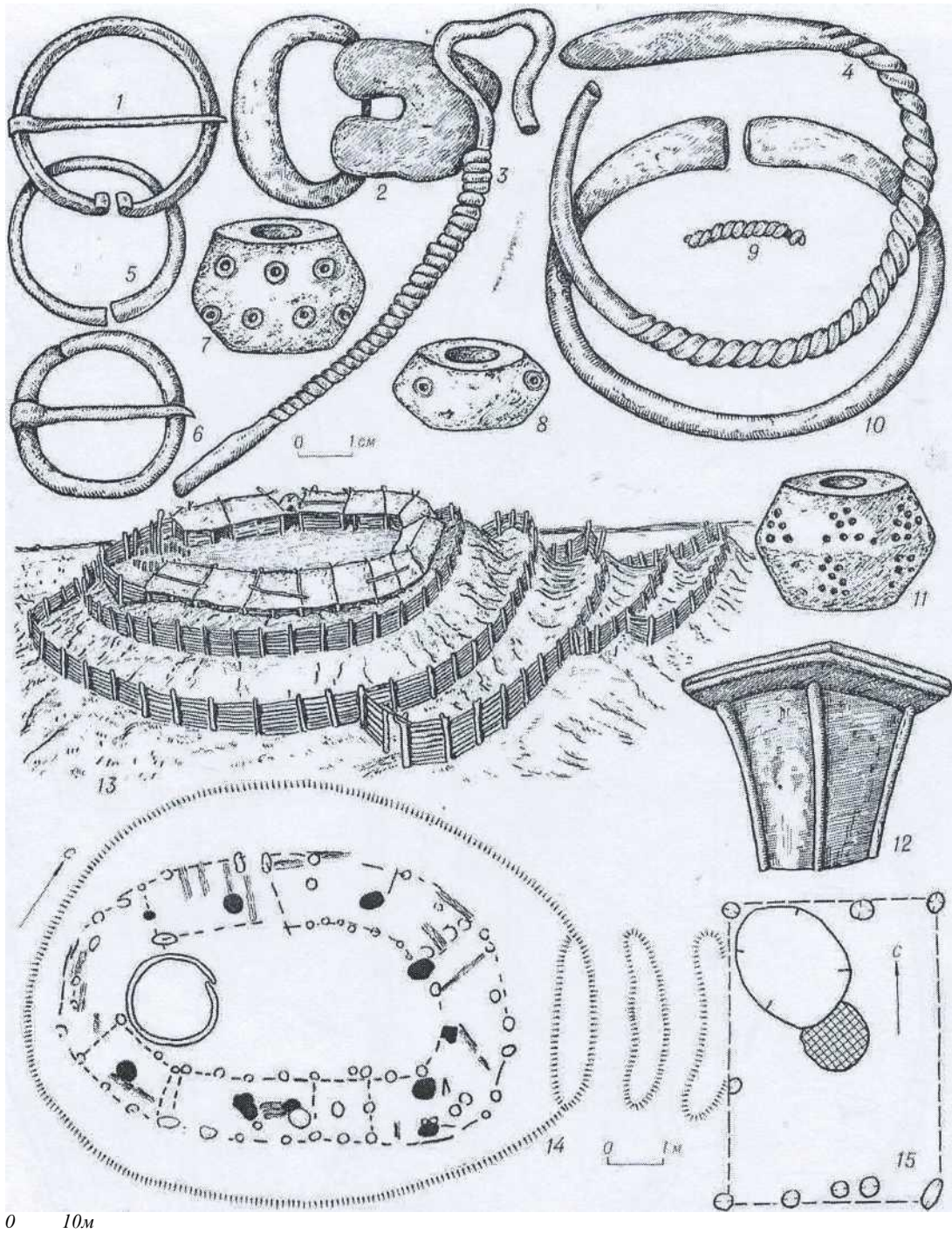
1, 6, 8, 12, 14—19 — кольоровий метал; 7, 9—11, 20 — глина; 13, 21 залізо, поселення; 23—26 — плани споруд

”

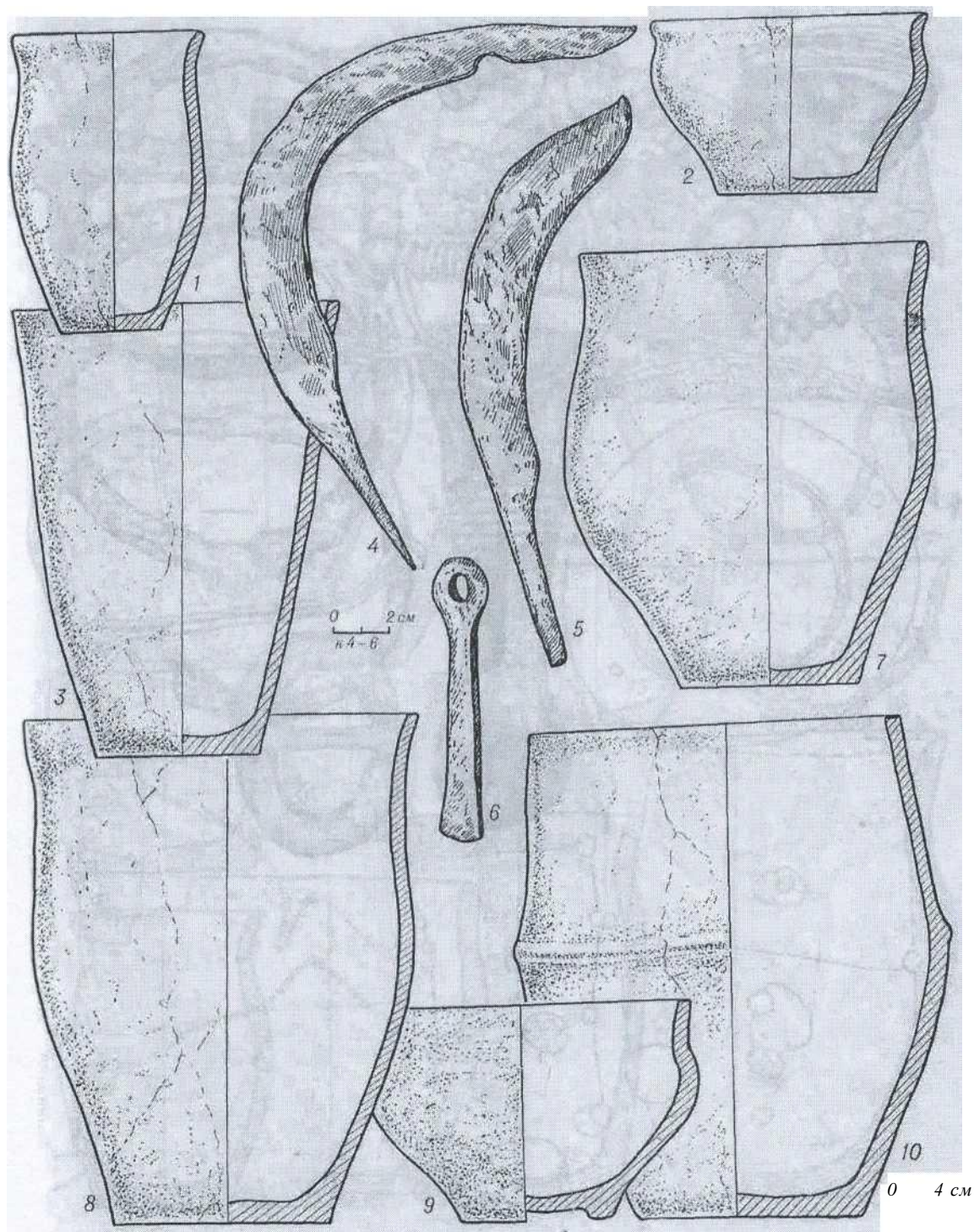
1 — Демішан, 1; 2 — Демішан, 1; 3 — Демішан, 1; 4 — Демішан, 1; 5 — Демішан, 1; 6 — Демішан, 1; 7 — Демішан, 1; 8 — Демішан, 1; 9 — Демішан, 1; 10 — Демішан, 1.

Додаток 4 Старожитності типу Тушемлі—Банцеровщини

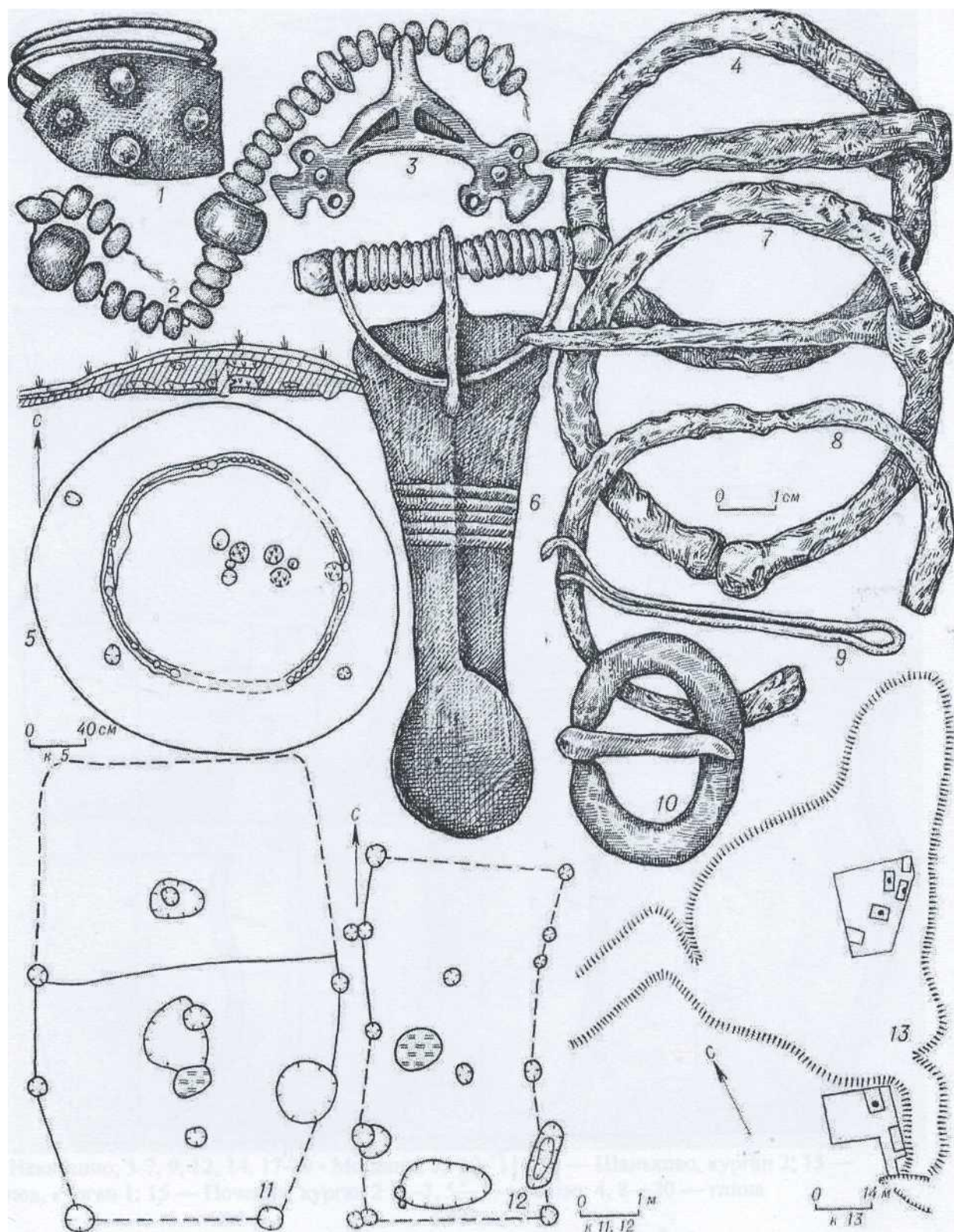
1,13,14-Тушемля; 2, 4, 7, 8, 12 - Шугайлово; 3-Вязовенка; 5, 9 — Акатово; 6 — Слобода-Глушица; 10 — Близнаки; 11 — Дедиловичи; 15 — «Курлин» у р. Кісла
 1—6, 9, 10, 12 — бронза; 7, 8, 11 — глина; 13 — реконструкція городища Тушемля (по П. Н. Третьякову 14 — план споруд, городище Тушемля; 15 — план житла

Додаток 5. Кераміка та речі з розкопок поселень типу
Тушемлі—Банперовщини

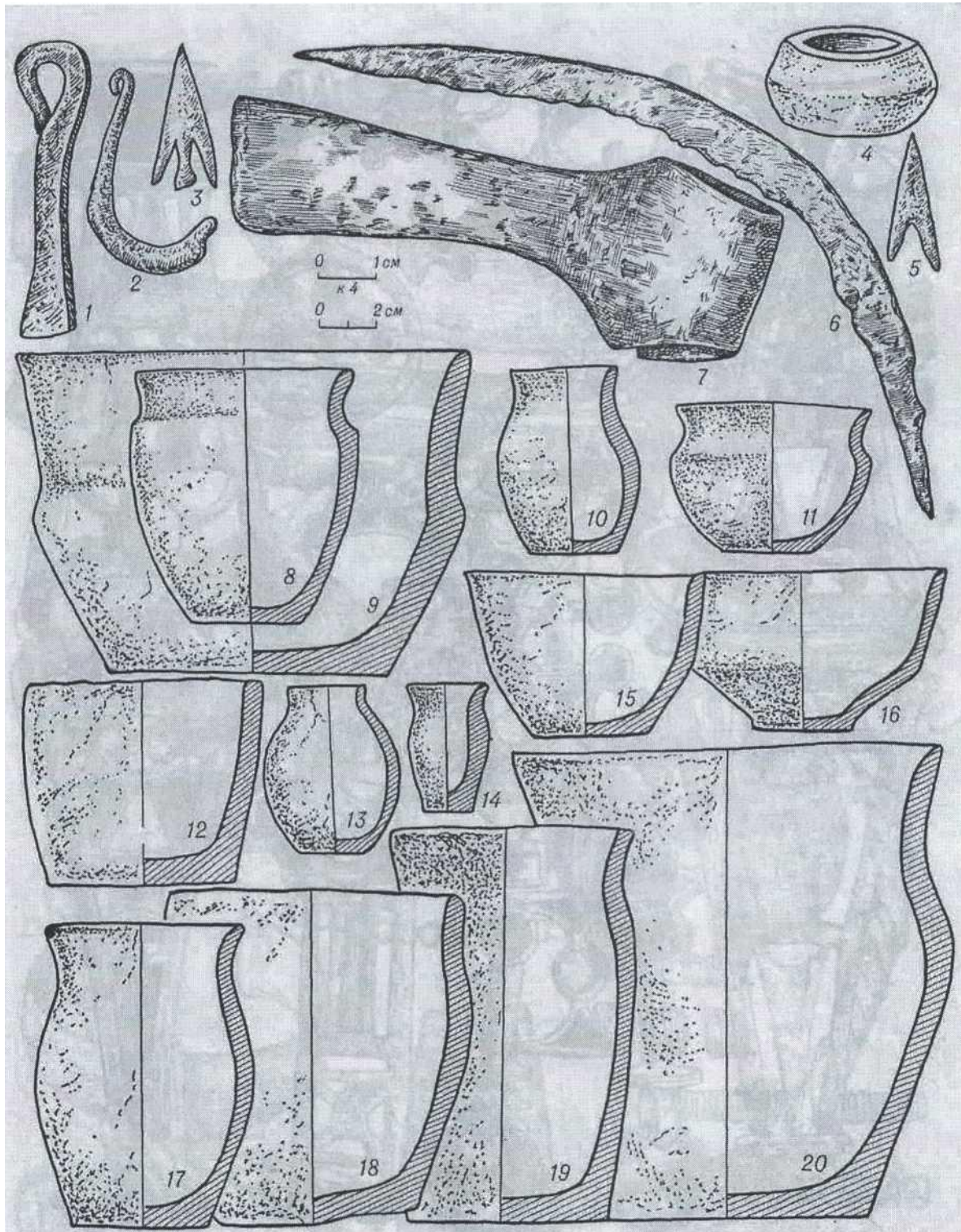
Із. 10 — Демидовка; 2, 4, 9 — Тушемля, 3, 7 — Акаров; 5 — Гнездово; 6 — Слобода-Глушиця 3, 7—
10 — глина; 4—6 — залізо

Додаток 6 Старожитності мощинського типу

1—4, 7—9, 11—13 — Мощини; 5 — Горячеве-Дюкіно; 6 — Шаньково; 10 — Федотково 1,3,6, 9, 10 — кольоровий метал; 2 — скло; 4, 7, 8 — залізо; 5 — план і розріз Кургана 5; 11, 12 — план: житла; 13 — план поселення з позначенням розкопаних жител

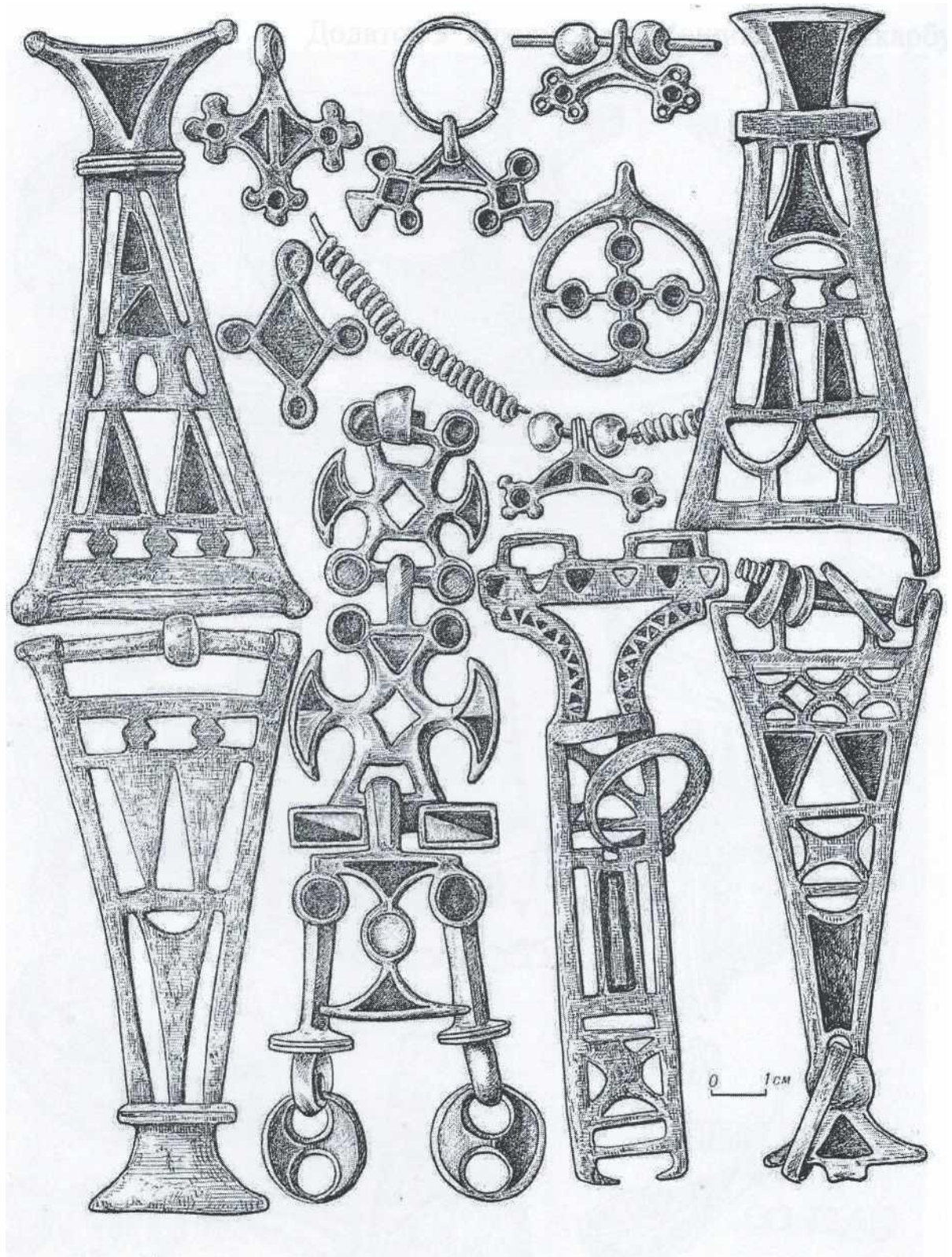
Додаток 7 Кераміка та речі із поселень та могильників мощинської культури

1, 2 - Неквасино; 3-7, 9, 12, 14, 17-20 - Мощини; 8, 10, 11, 16 — Шаньково, курган 2; 13 — Почепок, курган 1; 15 — Почепок, курган 2 1—3, 5—7 — залізо; 4, 8—20 — глина

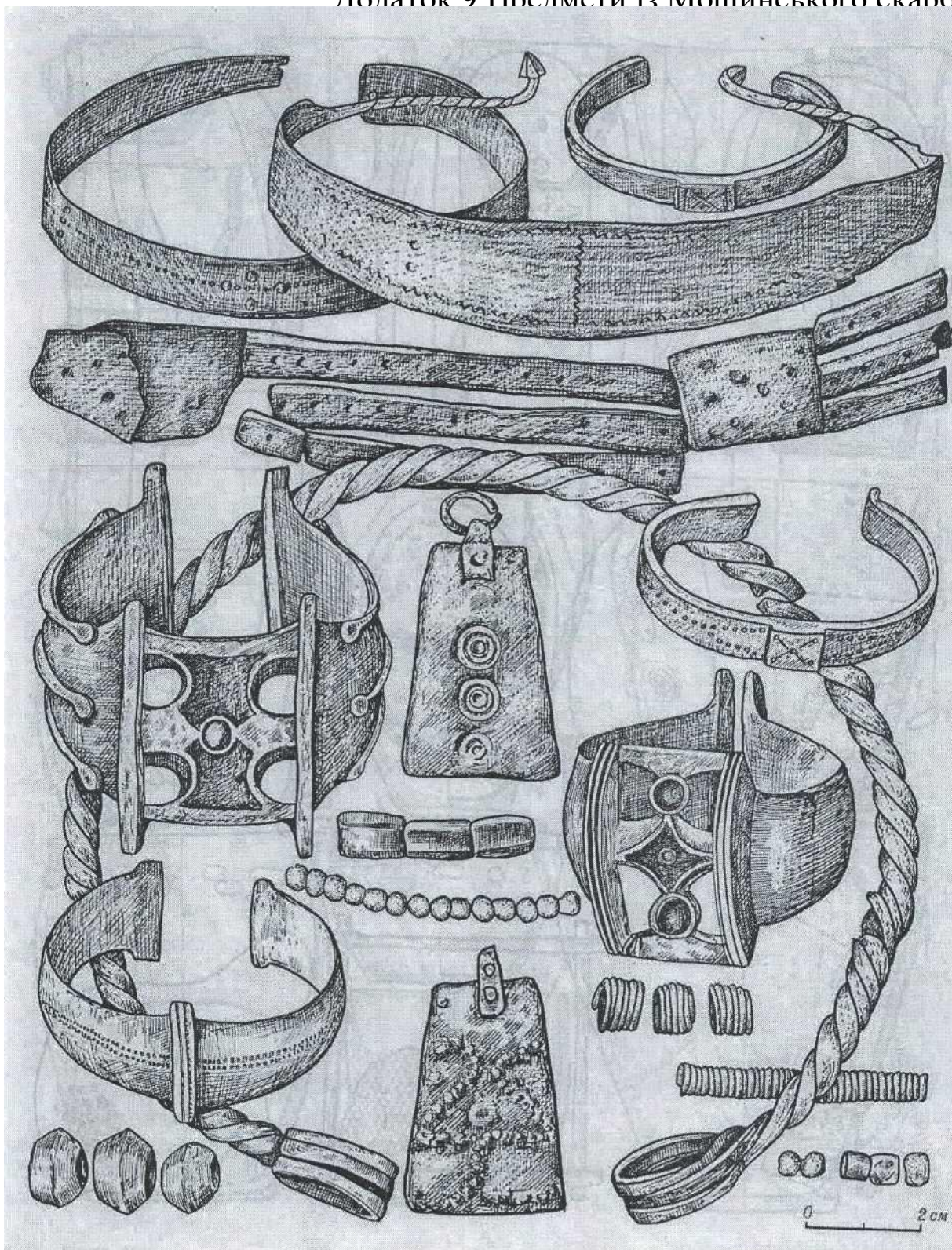
Додаток 6 Старожитності мощинського типу

Додаток 8 Предмети із Мартинівського скарбу

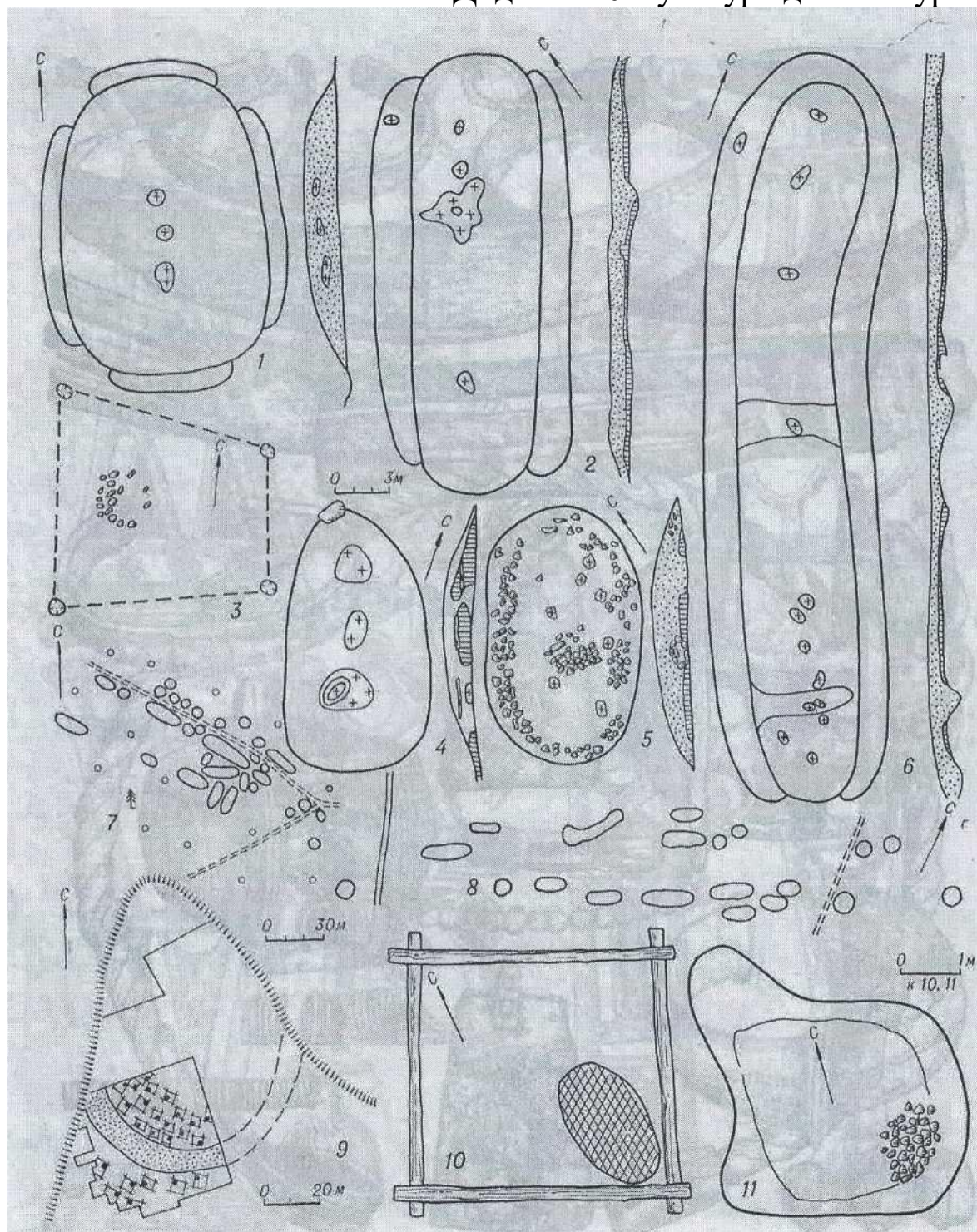

Додаток 10 Культура довгих курганів

Латок 9 Предмети із Мошинського скарбу

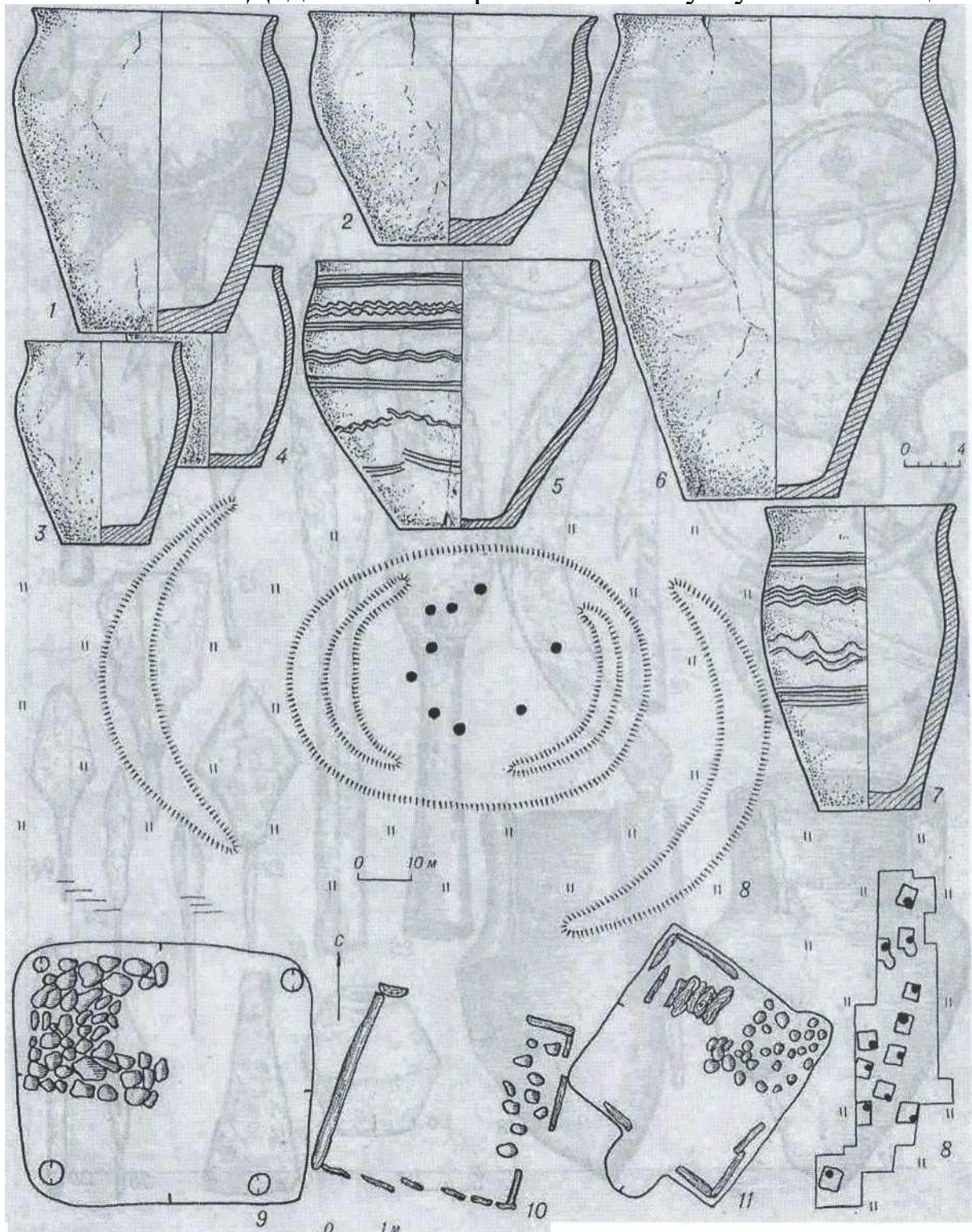
Додаток 10 Культура довгих курганів

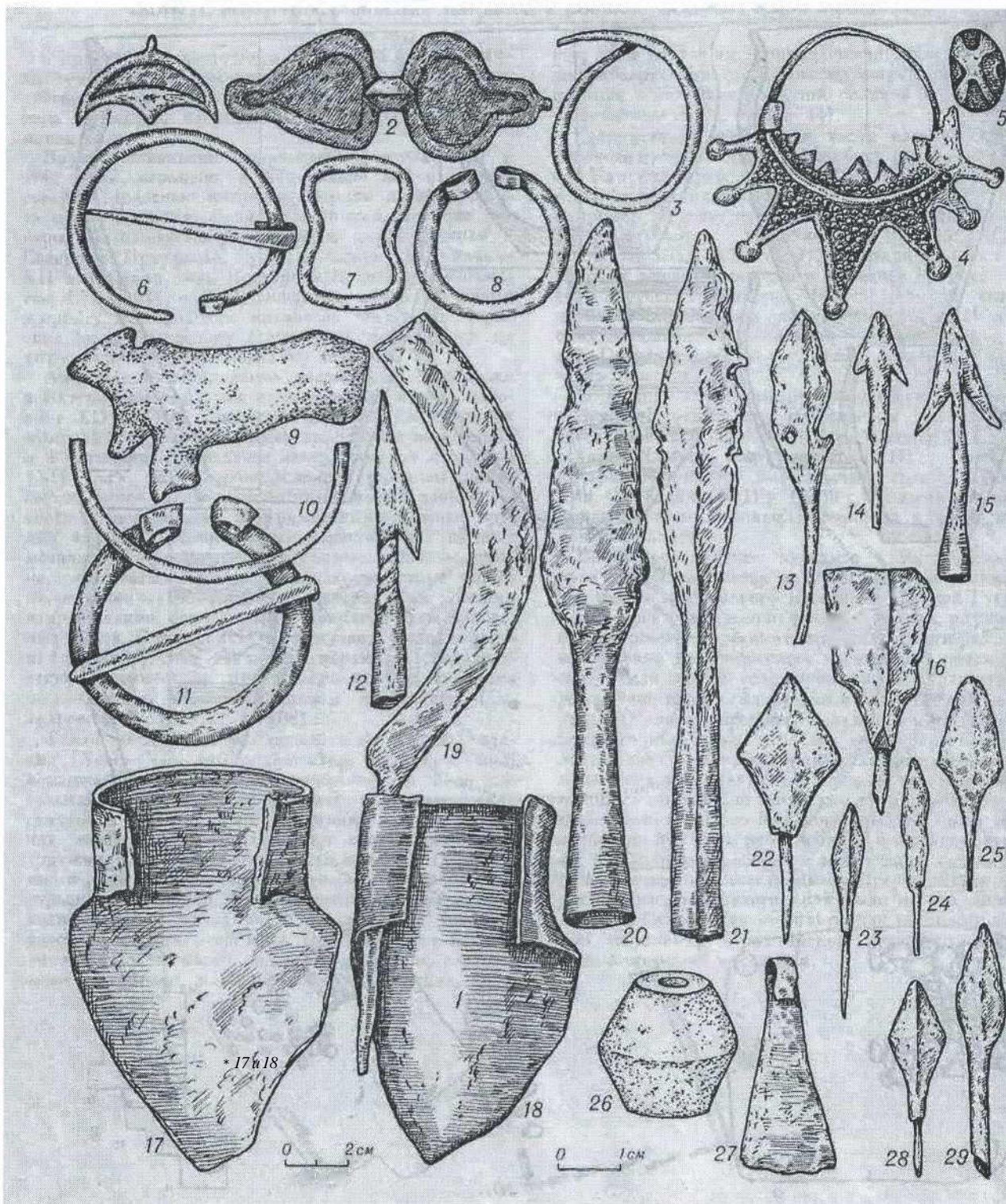
1 — Михайловське, курган 3; 2, 6 — Грицьково (2 — курган 1; 6 — курган 18); 3 — Жабино, план поселення; 4 — Слобода-Глушица, курган 2; 5 — Лосиці, курган 1; 7 — Демиденка, план могильника; 8 — Ліндора, план могильника; 9, 10 — Ізборск (9 — план городища; 10 — план одного із жител); 11 — городище, план одного із жител

Додаток 9 Предмети із Мошинського скарбу

Додаток 11 Старожитності типу Лука-Райковецької

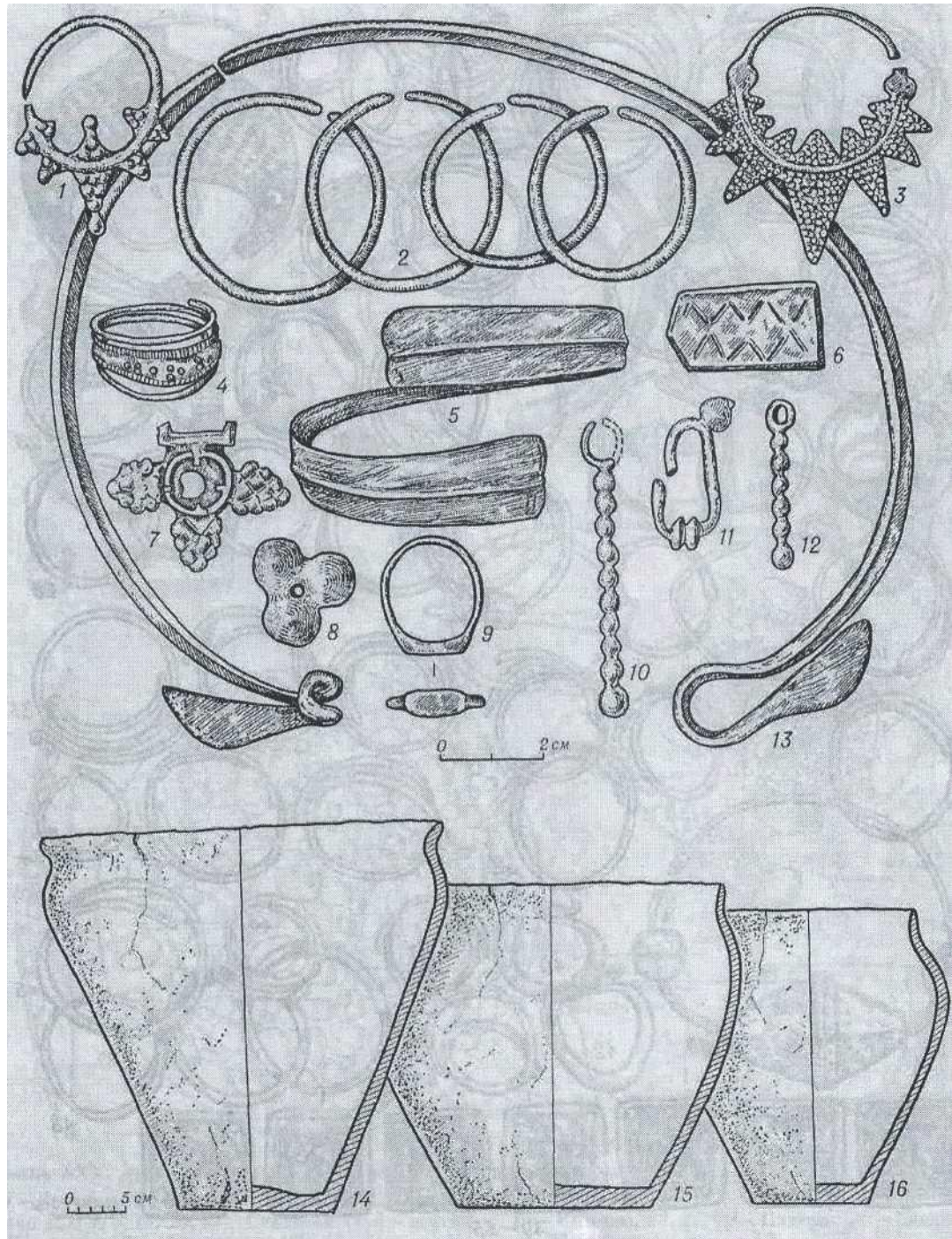

1—7 — глиняні речі (1,3,4 — Хотомель; 2 — Букі; 5 — Лука-Райковецька; 6 — Тетерівка; 7 — Шумськ); 8 — план городища і селища Хотомель; 9—11—плани жител (9 — Одая; 10 — Шумськ; 11 — Букі).

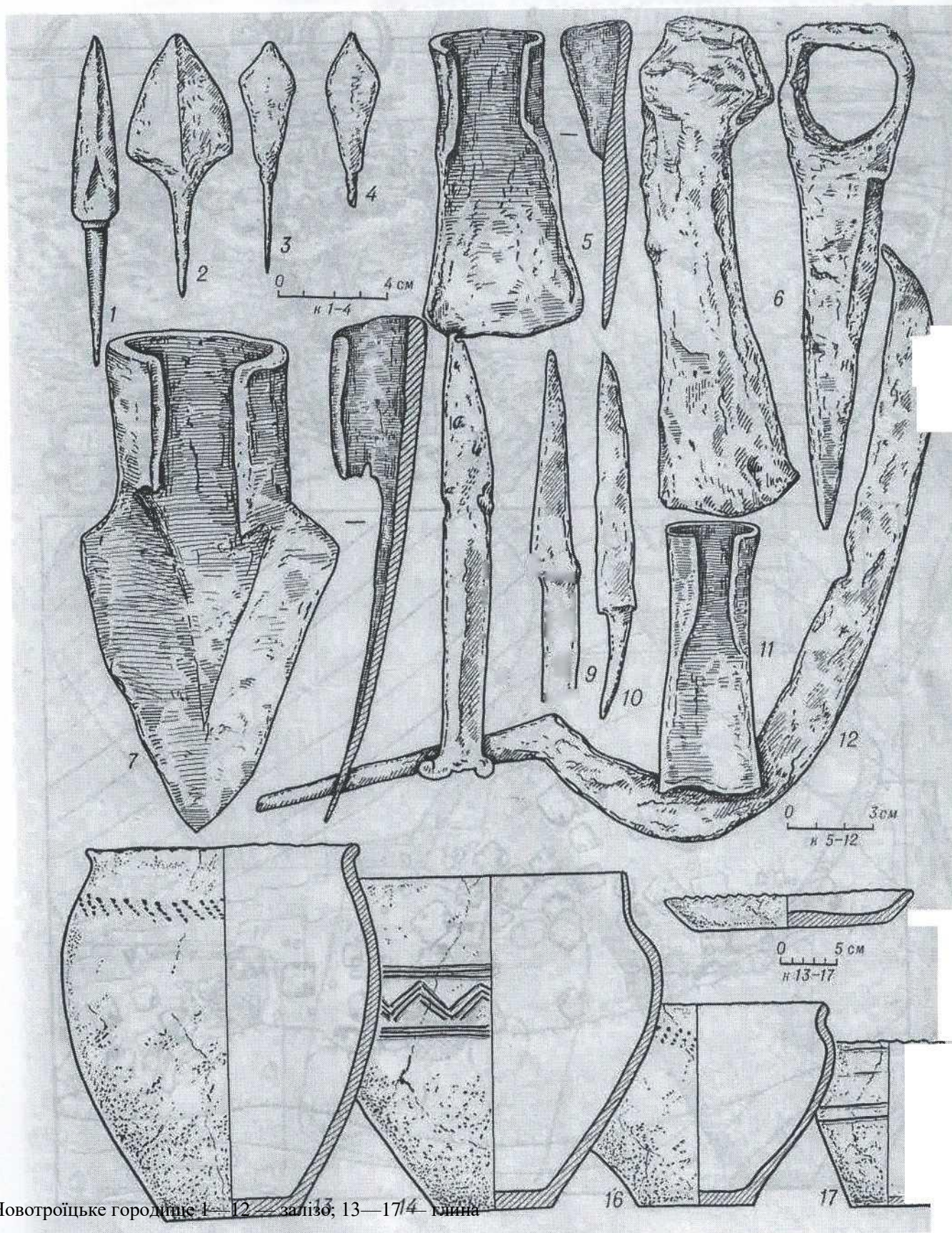
Додаток 12 Предмети із поселень типу Луки-Райковецької

1, 5 — Бранешти I; 2 — Ханська I; 3 — Одая; 4—8, 10-29 - Хотомель 1—4, 6, 10, 27 — ольоровий метал; 5 — скло; 7, 11—25, 28, 29 — залізо; 9, 26 — глина

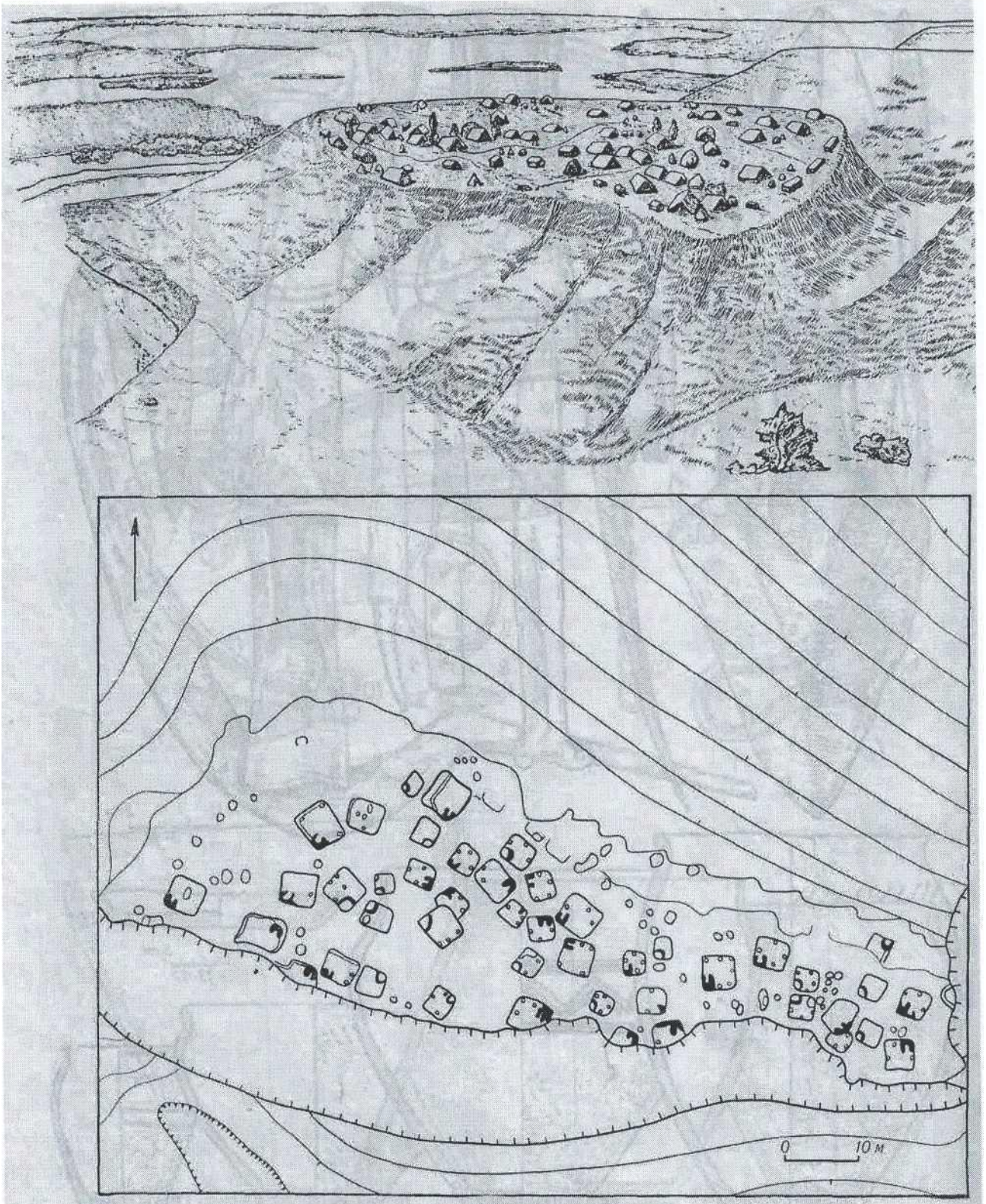
1—16 — Новотроїцьке городище 1—13 — кольоровий метал; 14—16 — глина

Додаток 15 Залізні вироби та кераміка роменської культури

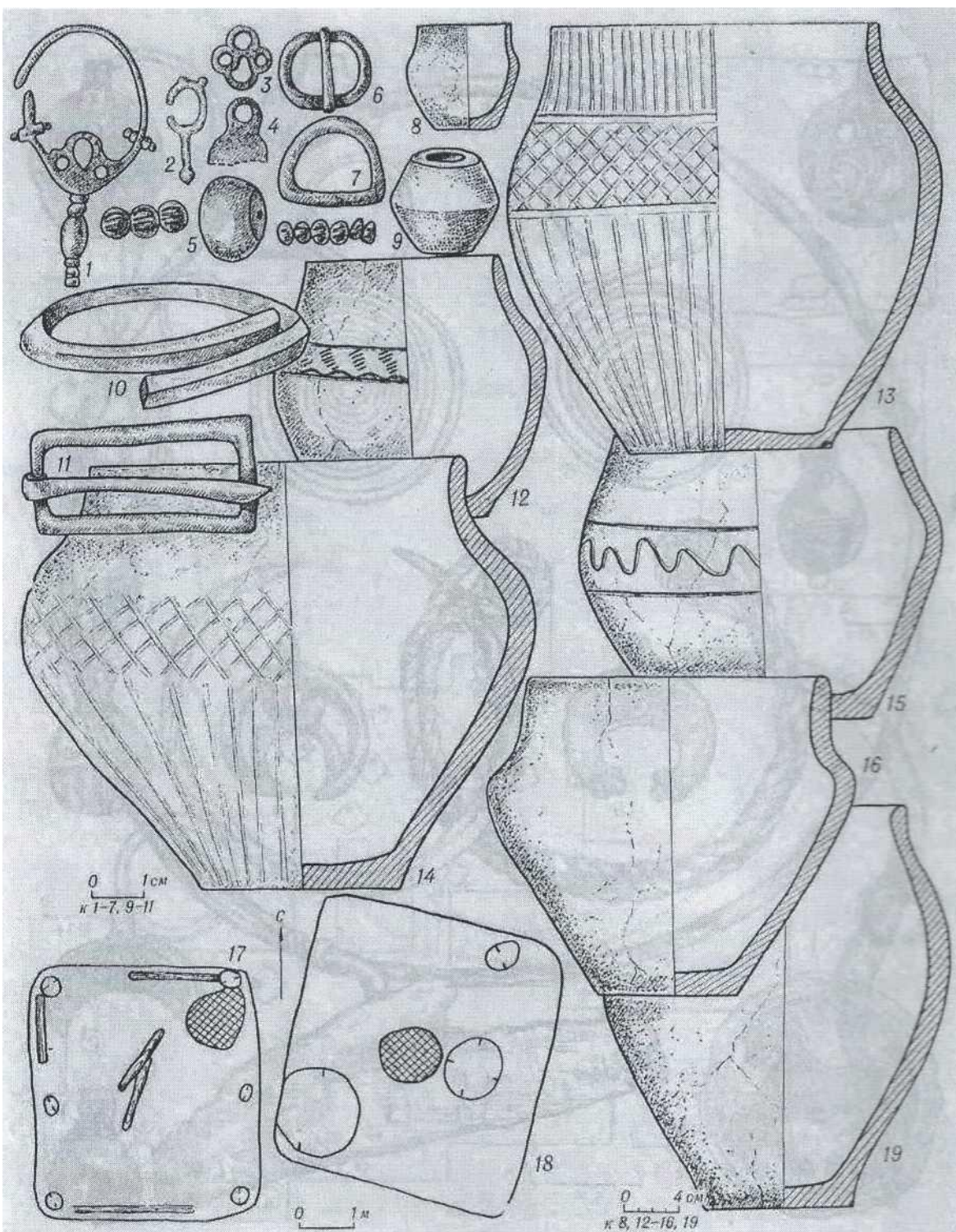
1—17 — Новотроїцьке городище 1—12 — залізо; 13—17/4 — глина

Додаток 16 Новотроцьке городище

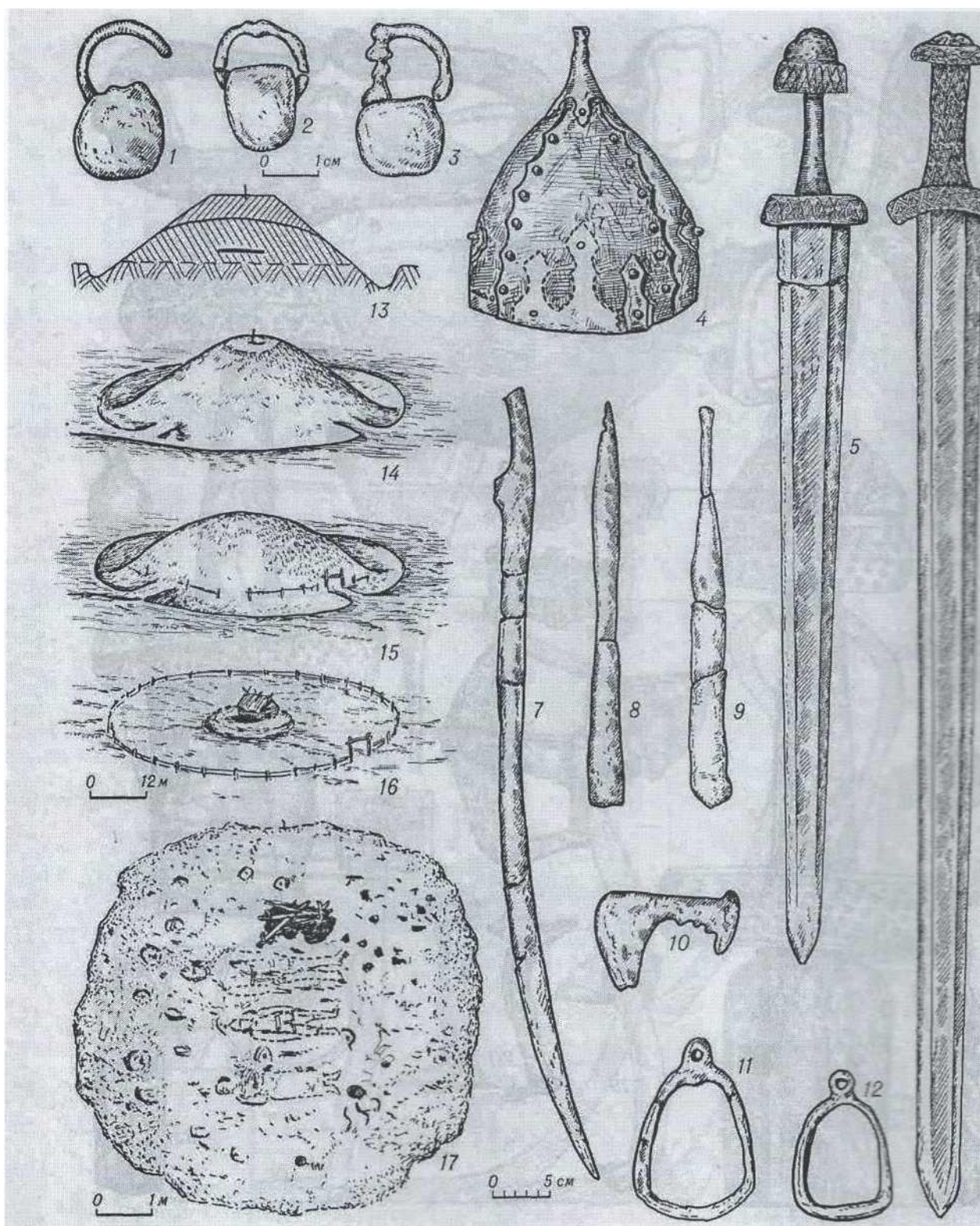
Зверху — реконструкція поселення за І.І. Ляпушкіну; внизу — план поселення

Додаток 17 Старожитності волинцівського типу

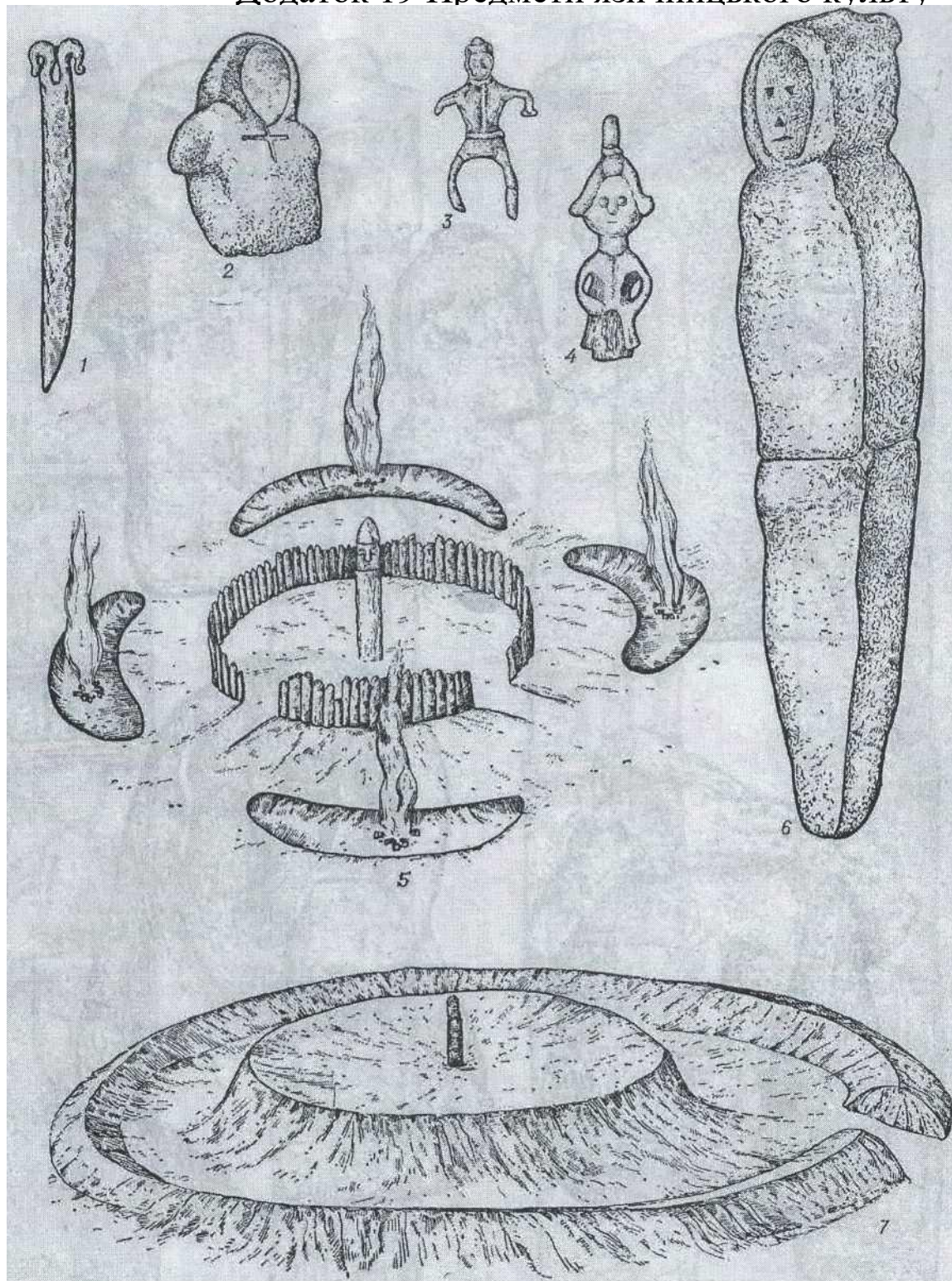
1, 6, 7, 15, -Битиця; 2-4, 9, 11, 17, 15-Ходосово; 5, 14, 16 — Малі Будки; 8, 10, 13 — Волинцево;
¹²Сосниця
 1—4, 6, 7, 10, 11 — кольоровий метал; 5 —стекло; 9, 12—16, 19 — глина; 17, 18 — плани жител

Додаток 18 Курган Чорна могила в Чернігові

1—3, 5—8, 10—12 — предмети з пожирища; 4, 9 — предмети, зняті з кострища і покладені під час тризни; 13 — розріз кургана; 14—16 — реконструкція стадій спорудження кургана (по Б. А. Рыбакову); 17 — план кострища (пунктиром нанесені поховані) 1—12 — залізо

Додаток 19 Предмети язичницького культу

1 — жречеський ніж (Сельцо); 2 — кам'яний ідол (Гробовці); 3 — бронзовий ідолячик (Сарогожське); 4 — бронзовий ідолячик (Зубцов); 5 — святилище Ходосовичі (реконструкція); 6 — кам'яний ідол (Яровка); 7 — святилище Красногорське (реконструкція)